

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), dr A.Th. Boone, dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), dr Chr.G.F. de Jong, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.H. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 2000 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-; losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613 (Note: changed numbers!).

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Voorwoord van de Redactie

De redactie verheugt zich omdat zij, als resultaat van haar inspanningen, U weer een nieuw nummer van het *Documentatieblad* kan aanbieden. In tegenstelling tot het laatst verschenen nummer, dat vrijwel geheel Engelstalig was, is dit vrijwel geheel in het Nederlands geschreven.

Het doet ons vooral genoegen dat wij de hand hebben kunnen leggen op een zeer uitvoerig stuk over de arbeid van de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen. Dit stuk, van de hand van J. Waerts, archivaris van de Nieuw-Apostolische Kerk, geeft een overzicht van een waarschijnlijk voor ons allen geheel onbekend terrein en biedt daarbij onder meer volslagen nieuwe gegevens over de lotgevallen van de bekende Sadrach Soerapranata na zijn breuk met de Gereformeerde Zending.

Voorts zijn in dit nummer de teksten opgenomen van de lezingen die zijn gehouden op 6 april j.l. bij gelegenheid van het afscheid van ons redactielid dr H. Reenders als universitair docent aan de THUK te Kampen, dat was gecombineerd met de presentatie van zijn bronnenpublicatie *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931*. Met de publicatie van dit deel is de serie bronnenpublicaties uit de archieven van de Gereformeerde Zending voltooid. In de Mededelingen uit de Werkgroep, verderop in dit nummer, wordt meer over de bijeenkomst van 6 april verteld.

In komende nummers hopen wij bijdragen te kunnen publiceren betreffende de geschiedenis van Nederlandse handelskerken in het buitenland. Ook staat een themanummer over de emigrantenkerken in Australië en Nieuw-Zeeland op stapel. Dat neemt niet weg dat goede kopij uit de kring van de lezers altijd welkom is.

Apostelen op Java

De arbeid van de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de eenheid der Apostelen in Nederlands-Indië

J. Waerts

*Inleiding: de Hersteld Apostolische Zendingkerk in de Eenheid der Apostelen*¹
In Schotland begon omstreeks 1830 een charismatisch werk, dat door de bekende Edward Irving (1792-1833) in Londen werd voortgezet. Uit deze gebeurtenissen ontwikkelde zich de Katholiek Apostolische Kerk.

In Nederland ontstond in 1863 de Apostolische Zending, welke naam in 1875 werd gewijzigd in: Hersteld Apostolische Zendingsgemeente (HAZG). In 1897 voltrok zich een scheuring; zij die zich bleven stellen onder Apostel Jakob Kofman,² en de verbondenheid met het Apostelcollege o.l.v. Stamapostel Friedrich Krebs³ vasthielden noemden zich de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA). Echter kwam het in 1946, na het overlijden van Apostel J.H. van Oosbree (1862-1946), weer tot een scheuring. Van Oosbree had zelf in zijn testament een opvolger aangewezen. Dit leidde tot strijd en tot de vorming van het Apostolisch Genootschap. Zij die in de aposteleenheid bleven behielden de naam HAZEA, die in 1959/60 werd gewijzigd in die van Nieuw-Apostolische Kerk (NAK), die internationaal gebruikelijk is. In de hoogtijdagen (1935-1939) telde de kerk in Nederland tegen de 40.000 leden. De huidige Nieuw-Apostolische Kerk telt in Nederland ongeveer 12.000 leden. In het Duitse taalgebied is het aantal leden ook naar verhouding veel groter.

Kenmerkend voor de Apostolische Kerk is, onder meer, dat zij de voorschriften van het Nieuwe Testament, in het bijzonder die betreffende de organisatie der kerk, getrouw wil opvolgen. De Apostolische Kerk heeft meerdere ambten. Essentieel is het ambt van *Apostel*: hij bereidt de gemeente voor op de komst van Christus. Onder deze ambtstitel zijn begrepen de Stamapostel, de districtsapostelen en de apostelen. Een speciale plaats is voorbehouden aan de *Stamapostel*. Hij is het zichtbare hoofd van de wereldwijde gemeente en is in alle zaken de hoogste autoriteit. In de laatste decennia echter valt de nadruk meer op het apostelcollege als leidinggevend orgaan. De naaste medewerkers

-
- 1 Zie voor meer informatie over het ontstaan en de ontwikkeling van de Nieuw-Apostolische Kerk: M.J. Tang, *Het apostolische werk in Nederland, tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Duitsland en Nederland*, Boekencentrum: Zoetermeer 1982; J. Waerts: 'Friedrich Wilhelm Schwartz, een Duitse prediker in Nederland', DNK nr. 42, juni 1995, blz. 51-64.
 - 2 Jakob Kofman; 1/10/1843-16/6/1911; overleden te Enkhuizen; 22/5/1899 Apostelambt ontvangen; 23/6/1910 in rust (emeritaat).
 - 3 Friedrich Krebs; geb. 30/7/1832 in Elend/Harz, overl. 20/1/1905 te Braunschweig; 27/5/1881 Apostelambt ontvangen; 6/1/1895 Stamapostelambt ontvangen.

van de Stamapostel zijn de districtsapostelen, die gesteld zijn over een groter gebied, vaak meerdere landen omvattend. Zij werden zelf weer bijgestaan door de Apostelen, die dezelfde werkring hebben, maar onder de Districtsapostel.⁴ De *Opziener* is de belangrijkste hulp van de Apostel in de verzorging van de priesterlijke ambten; zijn werkring is dus bovenplaatselijk. De *Districtsoudste* fungeert als superintendent in een bepaald district; de *Districtsevangelist* is helper en plaatsvervanger van de Districtsoudste. Deze beide ambten kunnen ook voor één grotere gemeente gegeven worden, waarbij dan het voorvoegsel 'district' vervalt. Dan was er (tot in de jaren '30 van de twintigste eeuw) de *Profeet*: hij openbaarde, interpreteerde en wees kandidaten aan voor het bekleden van ambten. De *Herder* was en is belast met persoonlijke zielzorg, evenals de *Priester*, terwijl de *Diaken* en de *Onderdiaken* de materiële belangen van de gemeente behartigen. Het (opnieuw) instellen van deze ambten is cruciaal: zo kan het leven der gelovigen vernieuwd en de wederkomst van Christus bespoedigd worden. Ambtsdragers ontvangen hun ambt na een gebleken geloofsinzicht en broederlijke gezindheid, na innig gebed om aanwijzing door de Heilige Geest. Behoudens de Stamapostel en enkele andere full-time ambtsdragers werden en worden zij niet gesalarieerd, maar voorzien in hun levensonderhoud door het uitoefenen van een beroep. Ook hadden en hebben zij, op een enkele uitzondering na, geen theologische opleiding. De kerk verzorgt wel zelf seminars en cursussen voor ambtsdragers. De ambten van Profeet en Diaken stonden vroeger open voor vrouwen; zij zijn dat in de huidige Nieuw-Apostolische Kerk niet meer.

De kerk kende en kent drie sacramenten: de heilige waterdoop (die ook aan zuigelingen wordt bediend) als een bestanddeel van de wedergeboorte en een noodzakelijke voorwaarde tot het ontvangen van de Heilige Geest. Voorts de heilige verzegeling, dat is de toediening van de Heilige Geest (door handoplegging, eveneens mede aan zuigelingen bediend) en daardoor het belangrijkste gedeelte der wedergeboorte; en het heilig avondmaal. De sacramenten van doop en avondmaal kunnen worden bediend door alle ambtsdragers behalve Diakenen; de verzegeling kan alleen worden toegediend door een Apostel. De confirmatie, die doorgaans plaatsvindt op veertienjarige leeftijd, is géén sacrament.

De Nieuw-Apostolische Kerk begint haar eredienssten in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Als richtsnoer geldt de Heilige Schrift van het Oude en het Nieuwe Testament. Als criterium voor christelijk-apostolisch leven gelden de Tien geboden. In de geloofsbelijdenis (art. 231 van de *Vragen en Antwoorden betreffende het nieuw-apostolisch geloof*) vormt het Apostolicum het grondpatroon, echter met belangrijke uitbreidingen waar het de leer van het ambt en de eschatologie betreft.

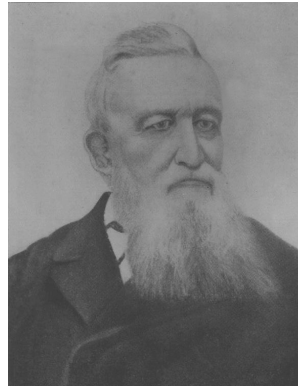
4 Zo vallen Nederland, Suriname, Guyana, de Nederlandse Antillen, Anguilla, Antigua en Malta onder één Districtsapostel, geassisteerd door één Apostel.

De kerk ontvangt geen subsidie van welke instantie dan ook. Alles werd en wordt betaald uit vrijwillige offers.⁵

Zendingsarbeid op Java omstreeks 1900

Op Java waren omstreeks 1900 enkele Nederlandse zendingsorganisaties werkzaam. In West-Java was de Nederlandse Zendingsvereniging (NZV) de belangrijkste, in zuidelijk Midden-Java de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV), die in 1894 opging in de Zending der Gereformeerde Kerken in Nederland. In noordelijk Midden-Java werkten de Doopsgezinde Zendingsvereniging en de Neukirchener Mission/Salatigazending. In Oost-Java arbeidde sinds 1849 het Nederlands Zendinggenootschap (NZG). Behalve de zendingen uit Nederland waren echter ook ingezetenen van Java werkzaam als missionaris: Europeanen, Javanen en Chinezen. Onder de Europeanen is mr F.L. Anthing de meest bekende.⁶ Van belang voor de geschiedenis van het Apostolische werk op Java was ook de arbeid van mevr. C.P. Philips-Stevens (1825-1876) in Purworejo, Midden-Java.

De genoemde zendingsorganisaties zagen elkaar niet of nauwelijks als ‘concurrenten’, omdat de regering het gebied onder hen had verdeeld en zij bovendien niet eens de middelen hadden om het hun toegewezen gebied zelfafdoende te bewerken. Wel bestond een concurrentieverhouding met de rooms-katholieke missie. Ook protestantse nieuwkomers op het zendingsveld zag men niet graag, vooral wanneer die werkten onder hen die reeds Christen geworden waren. Zowel in West- als in Midden-Java leidde dat tot onverkwikkelijke situaties, niet het minst toen ook de Apostolischen op het toneel verschenen. Zij werden in het bijzonder als ‘indringers’ gezien en vooral de Gereformeerde Zending was nogal op hen gebeten. Nu, vele decennia later, wordt ook door de nazaten van de zendingsorganisaties erkend dat fouten gemaakt zijn. Anthing werd niet genoeg ondersteund, en de na lange omzwervingen tot het christendom bekeerde Oost-Javaanse *Kiai* Sadrach

Apostel F.L. Anthing

5 Gegevens ontleend aan *Vragen en antwoorden betreffende het nieuw-apostolische geloof*, uitgave Nieuw-Apostolische Kerk Internationaal: Zürich 1993.

6 Zie over Anthing (1820-1883): A.J. Blik, *Mr. L.F. Anthing*, in ‘Lichtstralen op den akker der wereld’, 43e jaargang, afl. 1, 1938. Zie ook Th. van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie*, Alphen aan den Rijn 1991. Als geboortjaar van Anthing wordt gewoonlijk 1820 genoemd; zijn kaart in het stamboek van ambtenaren in het ARA geeft echter 29-4-1818 als geboortedatum en Batavia als geboorteplaats.

Soerapranata, dankzij wiens charismatische uitstraling in het laatste kwart van de negentiende eeuw het aantal christenen op zuidelijk Midden-Java krachtig was gegroeid, werd ten onrechte opzij gezet omdat hij het christendom op een ‘Javaanse’ manier zou verkondigen. Ondanks alle tegenwerking ontstonden echter ook op Java verschillende Apostolische gemeenten. Deze gemeenten vielen onder de eindverantwoordelijkheid van de Apostel in Nederland, het ‘moederland’. Maar het contact met Nederland werd hoofdzakelijk via correspondentie onderhouden als ook via tot de Apostolische Kerk behorende matrozen die op Indië voeren.

Over de vroegste geschiedenis van het Apostolische werk in Indië bestaat weinig archiefmateriaal.⁷ Wel is duidelijk dat de begintijd nogal verwarrend is geweest. Later kwam er meer structuur en werd de grondslag gelegd voor de huidige *Gereja Kerasulan Baru*, de Nieuw-Apostolische Kerk, in Indonesië.

Mr Anthing ingezet als Apostel (1879)

Binnen de christelijke wereld van Java heeft de naam van Sadrach een bijkans legendarische klank gekregen.⁸ Anders dan de meeste Javanen in die tijd kwam hij uit voor zijn eigen mening. Hij werd opgeleid tot evangelist binnen de kring van Mevr. Philips en kwam via haar in aanraking met mr F.L. Anthing, lid van de rechterlijke macht in Nederlands-Indië en voormalig vice-president van het Hooggerechtshof te Batavia, die eveneens evangelisten opleidde om het Evangelie onder de Javanen bekend te maken. Anthing investeerde geheel zijn privé-vermogen om dat te bekostigen. Volgens een bericht uit die tijd kostten deze evangelisatie-activiteiten hem ruim f 400,- per maand, toen een heel bedrag. Maar dat vermogen slook snel en hij was genoodzaakt om in Nederland steun te zoeken (ca. 1877). Dat werd door de toenmalige zending geweigerd. Over zijn reis naar Nederland en hoe hij met het Apostolische werk, in het bijzonder de Nieuw-Irvingianen of Hersteld Apostolische Zendingskerk (of Nieuw-Apostolischen) in aanraking kwam schreef hij een brochure *Zoeken aan*

7 Het archief van de Nieuw-Apostolische Kerk bevindt zich in het kerkelijk kantoor te Amersfoort. Over de in dit artikel beschreven periode is vrijwel uitsluitend gedrukt materiaal bewaard gebleven. Voor dit artikel is dat aangevuld met schriftelijke mededelingen van nog levende tijdgenoten van Apostel G. Faassen (archief NAK, Utrechtseweg 73, Amersfoort).

8 Over Sadrach Soerapranata (ca. 1835-1924) bestaat een omvangrijke literatuur. Zie H. Reenders, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*, Zoetermeer 2001, en de daar op p. 26 genoemde literatuur. In het bijzonder over de werkzaamheid van Sadrach als Apostel van Java zie ook: Sutarman S. Partonadi, *Sadrach's Community and its Contextual Roots. A Nineteenth Century Javanese Expression of Christianity*, (Amsterdam-Atlanta 1990), 85-96. In het hiernavolgende zijn bronnen gebruikt die nog niet eerder werden benut.

waarheid.⁹ Daarin beschreef hij zijn bekering tot een bewust Christendom. Die drong hem evenwel tot verder onderzoek.

Van die ure af kerkte ik alleen bij zoogenaamde geloovige predikers, die echter in Indië schaars te vinden waren. De meeste Zondagen las ik maar in mijnen lieven Bijbel, maar hoe meer ik onderzocht, hoe meer ik zag dat de kerk in het algemeen en in het bijzonder, niet harmonieerde met de gemeenten des Bijbels. [---] Hoe meer ik de heerlijkheid der genade Gods en des Heiligen Geestes (de oorspronkelijke gemeente Gods eigen) in den Bijbel zag, hoe minder ik die zag in de gemeenten in Indië. [---] Mijn zending-leeraar zag óók wel de armoede der gemeente (heden aanwezig) in; maar ach, hierbij bleef het.

Ik besloot de Christelijke kerken in Europa te onderzoeken; wjl een flauw gerucht mij ter oore was gekomen, dat God weder Apostelen, Profeten en gaven des H. Geestes had gegeven. Ik reisde eerst naar Engeland en onderzocht daar de eene kerk na de andere; doch vond niet de Apostolische kerk van vóór achttien eeuwen. Och neen! [---] Was dan het gerucht geheel valsch? [---]

Daar opeens hoorde ik: in Duitschland en Nederland is eene ware Apostolische kerk, en zonder verder in Engeland te onderzoeken, schepte ik mij in naar Nederland, stoomde Ymuiden binnen en kwam te Amsterdam. Mijn eerste werk was het predikbeurtenblad op te zoeken en vond daar melding van eene Apostolische zending. [---] Als eene onbekende zocht ik deze gemeente op, vond daar het viervoudig ambt, benevens alle gaven des H. Geestes, en hoorde daar den Heer zelve spreken, door den H. Geest van uit menschen, die zichtbaar gedreven waren. Ik zeide in mijn hart, dit werk moet uit God zijn, of is een duivelsch werk. Ik hoorde de prediking aan, die gehouden werd en deze was zuiver bijbelsch te noemen. [---] Ik besloot, na rjip onderzoek de handoplegging, tot het ontvangen van den H. Geest in mij, te verzoeken. Zoo geschiedde het, dat ik door den Apostel des Heeren Friederich Schwartz te Amsterdam, de verzegeling of handoplegging tot het ontvangen van den H. Geest ontving. Nu gevoelde ik mij meer zalig, ontving meer licht in de waarheid, ja het was mij of de Bijbel een nieuw boek voor mij geworden was. [---] Mijne vroegere geloofsgenoten (ik was meer in Holland geweest) was ik vreemd geworden. [---] Ik vroeg: 'wijs mij dan eene gemeente die nog meer één in alles toont te zijn met de bijbelsche gemeenten als de Apostolische. Redeneeren en vele woorden van dogmatisch gehalte kunt gij voortbrengen, maar wat geven woorden. Wijs mij de krachten Gods en des Geestes naar de schrift, die ik zoekende was er nu heb gevonden.' Met mijne Hollandsche broeders en zusters kon ik het alzoo niet meer eens zijn, schepte mij dus weer in naar mijn moederland, nadat ik mij eerst alle aanwezige gegevens van 's Heeren Apostolisch werk had eigen gemaakt. Mijne verdere levenservaringen hoop ik een volgende keer te verhalen, nog kan ik zeggen dat ik eene gelukkige zeereis gehad heb en van de mijnen op Java met open armen ontvangen werd.¹⁰

Als belangrijke aanvulling op wat Anthing in deze brochure over zijn overgang naar de Apostolische Gemeente vertelt kan worden megedeeld dat Anthing zelf het apostelambt ontving op 19 oktober 1879, dus een week na zijn

9 Amithai [= Waar, pseud.], *Zoeken naar waarheid. Of: hoe eene zoekende ziel alle gerechtigheid Gods kan vinden*. F.J.W. Posthuma: Wolvega z.j., 14 pp. (blijkens een voetnoot op p. 13 een tweede editie, gepubliceerd na Anthings dood; een derde editie verscheen Arnhem 1924, 15 pp.

10 Amithai, *Zoeken naar waarheid*, 7-14. Naast dit relaas staan de gegevens in het archief van de NZV en in *Blick, Mr. L.F. Anthing*, in het bijzonder blz. 20-23. Daaruit kan worden opgemaakt dat Anthing reeds medio 1877 naar Europa vertrok, in 1878 vergeefs hulp vroeg aan de zendingsverenigingen die op Java werkten (zo was hij blijkens de notulen van het Hoofdbestuur NZV op 17-12-1878 ter vergadering aanwezig) en in het voorjaar van 1879 in aanraking kwam met de Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente te Amsterdam en met Apostel Schwartz.

verzegeling.¹¹ Apostel Schwartz achtte hem echter nog niet gereed om zelfstandig als Apostel op Java te arbeiden. Na zijn huwelijk met een Profetes uit de Apostolische gemeente te Amsterdam vertrok hij op 30 juli 1881 naar Batavia, om op 2 oktober daar aan te komen. Als Apostel bleef hij leiding geven aan de door hem gestichte gemeenten in de Ommelanden van Batavia die hun vereerde leider ook hierin volgden. Lang kon hij echter niet in dat ambt dienen, hij overleed na een noodlottig ongeval, in 1883.

Sadrach als Apostel (1899-1924)

Sadach¹² werd opgeleid tot evangelist binnen de kring van Mevr. Philips en kwam via haar in aanraking met Anthing. In Midden-Java nam, na het overlijden van mevr. Philips (1876), Sadrach min of meer de leiding over van de kleine gemeenten en groepen christenen die zich om haar hadden gevormd. De Javanen die hij voor het christendom wist te winnen, werden gedoopt door zending J. Wilhelm van de NGZV. Tussen Sadrach en Wilhelm bestond een vriendschappelijke band. Dit kan niet gezegd worden van Sadrachs betrekkingen met de andere zendingen. Die waren niet zo gecharmeerd van de werkwijze van Sadrach, die het Evangelie bracht op een Javaanse manier. Klachten hierover bereikten Nederland en in 1891 kwam ds F. Lion Cachet naar Java om namens de NGZV het werk van haar zendingen en Sadrach te inspecteren. Door zijn bevooroordeelde en minachtende houding jegens Sadrach raakte deze vervreemd van de zending. Nadat J. Wilhelm door hartzeeer over deze gang van zaken gestorven was, werd Sadrach, die via Anthing wist van het Apostolische werk, min of meer die kant op gedreven. In dit artikel kan daarover niet tot in de details geschreven worden. Daarom volstaan wij hier met de mededeling dat Sadrach begin 1899 het Apostelambt ontving met name voor Midden-Java. Op 30 april 1899 hield hij, als Apostel, voor het eerst een dienst in Karangjasa, Midden-Java, waarbij ook avondmaal gevierd werd. Tezamen met hem gingen 78 gemeenten met omstreeks 5.000 zielen over naar de Apostolische Kerk.

We volgen hierover de berichtgeving, die verscheen in *De Zevende Bazuin*, een toenmalige uitgave van de Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen, de huidige Nieuw-Apostolische Kerk.¹³ In dit blad wordt bericht over een samenkomst te Ruhrort (Duitsland) van de Apostelen van Nederland en westelijk Duitsland op 28 november 1899. Daar bracht Apostel Jakob Kofman verslag uit over het werk in Nederland en Nederlands-Indië.

11 Zie Blik, *Mr. L.F. Anthing*, 22; zie ook *Register van de apostelen*, uitgave Nieuw-Apostolische Kerk – Bischoff Verlag: Frankfurt/M 1982. Dit boekje dient ook als gegevensbron voor de andere in deze bijdrage genoemde apostelen.

12 Zie noot 8.

13 *De Zevende Bazuin*, maandelijks verschenen van oktober 1896 tot 1907 als bijlage bij *Wachter Sions*.

Verder roemde de apostel van Holland de daden Gods te Batavia (Indië) waar heden de beide in de aposteleenheid staande apostelen G.J. Hanibal¹⁴ en Sadrach werken. De apostel Sadrach, die vele jaren als inlandsch leeraar in 't midden van het zendelingenwerk op Java werkzaam was, is door den H. Geest tot Apostel geroepen en met hem zijn 78 gemeenten met circa 15000 zielen, groot en klein, tot de Apostolische Kerk overgegaan, tot groote verontwaardiging onder de Europeesche zendingsposten. Deze nieuw geroepene apostel werd zoó lasterlijk beschuldigd, dat hij in de gevangenis geworpen werd. De Resident riep de oudsten van de Sadrach navolgende gemeenten te zamen. Ongeveer 110 oudsten verklaarden den Resident eenstemmig: 'Wij volgen Sadrach tot in den dood!' Sadrach was toen nog gewoon inlandsch leeraar en kreeg als zoodanig van regeeringwijze een vrijbrief om te prediken en werkt nu, vrijgesproken van de lasterlijke aantijgingen, als apostel van Jezus Christus op Java met grooten zegen in de aposteleenheid.¹⁵

Anders dan de gemeente in Batavia, door Anthing gesticht en 'bevolkt' met Javanen, Chinezen en Europeanen, bestonden de gemeenten die onder leiding van Sadrach stonden geheel uit Javanen.

In april 1900 stuurde Sadrach een opstelling van het aantal Apostolische Christenen te Golongan Karangjasa naar Amsterdam. Hij noemde gemeenten in de Residenties Bagelen, Banyumas, Pekalongan, Tegal, Yogyakarta, Kedu, Semarang en Surakarta met een totaal aantal leden van 5.095. Hierna volgt een tabel met deze opstelling, overgenomen uit de *Zevende Bazuin* van 1899, blz. 75. De spelling van de plaatsnamen is ongewijzigd gelaten.

nr.	naam gemeente	residentie	zielen	nr.	naam gemeente	residentie	zielen
1	Karangdjasa	Bagelen	369	31	Tlagobang	Banjoemas	14
2	Bandjoer moengkada	Bagelen	95	32	Penoesoepan	Banjoemas	66
3	Kahibon	Bagelen	16	33	Dremo	Pekalongan	208
4	Bondjok	Bagelen	15	34	Poerba	Pekalongan	22
5	Panrijan	Bagelen	173	35	Bandar Kadien	Pekalongan	17
6	Pagedangan	Bagelen	88	36	Kendal	Pekalongan	25

14 G.J. Hannibals, 1850-1920, als Apostel ingezet 1895, zou in 1910 afgefallen zijn (bron: *Register* en brief W.E.H. Braun, 22-11-1997, in Archief NAK). Van de naam komen in de bronnen verschillende varianten voor. Tussen 1900 en 1923 woonde te Batavia een Lodewijk Hanibals, als kommissie en boekhouder in overheidsdienst, maar het is onwaarschijnlijk dat deze identiek is met de Apostel Hannibals (Stamboek gouvernementsambtenaren, ARA).

15 *De Zevende Bazuin*, nr. 40 (1899).

7	Kedoengdowa	Bagelen	74	37	Tjloeloek	Pekalongan	25
8	Djati Sari	Bagelen	24	38	Bawang	Pekalongan	92
9	Ngasinan	Bagelen	9	39	Gintoeng	Tegal	70
10	Djetis	Bagelen	46	40	Poelasari	Tegal	67
11	Kedoenpring	Bagelen	169	41	Pakoe alaman	Djokjakarta	16
12	Pondok	Bagelen	169	42	Selong	Djokjakarta	66
13	Karang poetjoeng	Bagelen	174	43	Ngabeanmangir	Djokjakarta	211
14	Sampang	Bagelen	257	44	Karangasem	Djokjakarta	137
15	Kedoengwaroe	Bagelen	60	45	Djaten	Djokjakarta	122
16	Lirap	Bagelen	70	46	Tjombongan	Djokjakarta	29
17	Kalibening	Bagelen	92	47	Domblang	Djokjakarta	104
18	Sapoeran	Bagelen	60	48	Pagerdjoerang	Djokjakarta	16
19	Sinangoeng	Bagelen	24	49	Ngangkrik	Djokjakarta	45
20	Wadas	Bagelen	46	50	Gaboegan	Djokjakarta	79
21	Tripis	Bagelen	72	51	Semboek	Dokjakarta	92
22	Talemhomba	Bagelen	37	52	Kebonhagoeng	Djokjakarta	58
23	Djambijan	Bagelen	49	53	Bintaro	Kedoe	164
24	Djenar	Bagelen	187	54	Goenoengsari	Kedoe	89
25	Alang ² Homba	Bagelen	37	55	Aringhombo	Kedoe	201

26	Groedjoegan	Banjoe mas	95	56	Bedadakoelon	Semarang	57
27	Tjengal	Banjoe mas	68	57	Batok	Semarang	88
28	Bendowoeloh	Banjoe mas	15	58	Kendal	Semarang	43
29	Mimang	Banjoe mas	35	59	Birit	Soerakarta	63
30	Ploendjaran	Banjoe mas	38	60	Mawen	Soerakarta	146
						Totaal	5095

In de *Zevende Bazuin* no. 91 van maart 1904 vinden we een advertentie luidende: ‘Uit de Sadrachkring (Midden-Java), Wordt ter algemeene kennisgeving gebracht de Huwelijksvoltrekking van den lieven broeder J.J. Steijvers (Duitscher van geboorte) met lieve zuster Rachel, te Poerworedjo den 17 Februari 1904.’ Blijkens dezelfde advertentie vestigde deze Steijvers zich te Karangjasa, waar hij een steun en toeverlaat werd voor Sadrach.¹⁶ Maar ook bleef deze de leiding in Nederland in rechtstreekse correspondentie op de hoogte houden van het reilen en zeilen van het werk. Zo schreef hij in 1904:

Aan mijn geliefde Vader en Apostel Krebs en medebroeders Hannibals, Kofman, Jacobs¹⁷ en anderen. Met dit schrijven zend ik bericht aan U, Vader en Broeder in den naam en werkzaamheid van onzen eenigen Heer en zaligmaker. In het vuur des Geestes van heden is veel vreugde en vrede te vinden, en waar ook ik door den grooten God geroepen ben mede te arbeiden in den wijngaard des Heeren, daar vraag ik door dit schrijven, niet alleen voor mij maar voor allen hier op Java, om de hulp en Zegen Christi. Wij allen die het gezegende Woord kennen, vragen immer meer: Vader wat is uw wil in eeuwigheid? Heden ontvangen wij slechts vrede en zaligheid van den Heer Jezus, overeenkomstig zijne voorbede; niettegenstaande al het geroep van de heeren protestanten, zendelingen, dominé’s, pastoors, evangelisten enz. Het is ons onmogelijk met dezen saâm te arbeiden evenals het ook voor hun niet mogelijk is om met ons te arbeiden.

In Midden-Java zijn zeer veel van die predikers gekomen. Ik geloof niet dat ze hier iets kunnen uitvoeren, wij er geen arbeid (zendingswerk) bestaat, die ons de liefde Gods zoo nabij brengt als onze daden arbeid dit doet. Het blijkt dan ook dat zeer weinigen dezen dominé’s geloof schenken. Wij hebben zeer vele Javanen zoowel zendelingen als leden en voor al deze, lieve Vader, bid ik de genade van den eenen God, die vol barmhartigheid is, opdat wij in zijn werk mogen blijven bestaan. Toen ik het Apostolische werk leerde kennen en met vele anderen Apostolisch werd, kwamen dominé’s, zendelingen enz. mij opzoeken, mij verleidende voorstellen voorleggende, veel woorden bezigende en hun medelijden uitsprekende met mijn keuze des geloofs. Ik wilde niets van hen weten en beantwoordde hen

16 In een verslag d.d. juli/augustus 1904 (zie hierna) noemde Steijvers zich ‘bezoldigd militair’ (*De Zevende Bazuin*, 99, november 1904, p. 22).

17 J.G.R. Jacobs, geb. 1860, overl. 8-12-1920; apostelambt ontvangen 1899.

krachtig en scherp. Daardoor is het gekomen, dat ik ze tot op heden niet heb zien terug komen om mij te spreken (Dát “doen” was recht en positief, Jb. Kofman).

Op den 29 Maart hadden wij een grooten dienst in mijn huis, waaraan de vele lieve Javaansche kinderen uit vele gemeenten deelnamen, 500 zielen, mannen, vrouwen en kinderen waren vergaderd. Allen bleven twee, drie en vier nachten in mijne woning. In den dienst strooide ik de machtige hulp en zegen uit, door onzen lieven Vader Krebs. De kinderen die naar vrede zochten ontvingen dezelve en betuigden hunne groote dankbaarheid.

Wij hebben hier in ons district veel te kampen met tegenspoed wijl de rijst- en andere gewassen sterven door de vele overstromingen, of ook wel dat alles wordt afgevreten door de veldmuizen. Dat ook ik daarvan groote schade heb, kunt u begrijpen.

Verder weet ik niets te schrijven. Mijne hartelijke groeten, ook van mijne lieven en alle kinderen. Uwe, lieve vader en mede Apostel in het ambt der liefde, liefhebbende en dienende (get. Sadrach).¹⁸

In hoeverre deze brief een nauwkeurige vertaling was van het schrijven van Sadrach is niet duidelijk. Hoe dan ook, verder was het vooral Steijvers die schreef, zoals in juni 1904.

Dadelijk nadat de Pati (rijst) geplant was, aanvaardde Vader Sadrach eene reis naar Djokjocarta en omstreken. Wij bouwen op een der plaatsen bij Djokjakarta een nieuwe kerk van Djattihout, gedekt met dakpannen. Daar wilde Vader Sadrach eens heen, voor wij naar Japara reizen. Den 12en Juli a.s. zal hier in Karangdjoso weer een groote Koempoelan (kerkelijke vergadering) zijn en 28 Juli aanvaarden wij de reis naar Japara. Op de reis naar Djokjocarta heeft Vader Sadrach weer eens oogst gehad van 19 zielen, mannen en vrouwen en eenige kinderen in Djokjacarta. [— —]

Vader Sadrach zendt u allen zijnen hartelijken groet en in ‘t bijzonder den lieven Vader Krebs. Hij zegt altijd: Rasuel Krebs. Het is voor de Javanen bijna onmogelijk eene s. of v. of f. en t. aan ‘t eind van een woord uit te spreken. Mijn naam ‘Steijvers’ spreken zij uit als Steigeres of Stegers. Ja, de lieve Broeder Jotham,¹⁹ die kan het goed. Gij moet er geen geloof aan hechten dat de dominé Bakker²⁰ de leden van Vader Sadrach doopt, misschien wel, dat de door hem gedoopten zich later bij Vader Sadrach aansluiten en hem volgen. Er zijn er die zich van hem afwenden, d.w.z. bij hem christen worden, daarna hooren zij van Karasoelans (apostelambt) van Vader Sadrach en komen dan naar ons, onlangs was er ook een jonge Javaan uit de streek van Poerworedjo. Vroeger ging hij bij Dominé Bakker ter kerke, toen hij echter in Karangdjoso van Vader Sadrach hoorde, kwam hij den volgenden Zondag reeds hierheen. Nu gaat hij elken Zondag ter kerke in de buurt van Poerworedjo. Volgens ontvangen mededeeling, moet die dominé Bakker bijna geene volgelingen hebben, zelfs niet in Keboemen, waar hij woont, er moeten daar slechts enkelen zijn.

De Javanen mogen de Europeanen niet lijden, die altijd in de stad wonen en nu en dan als een ‘grote Heer’ in de dorpen komen. Ze zijn veel te bang, met hen te spreken of met hen samen te zijn. Wanneer men zich als Europeaan onder hen mengt, zich niet schaamt bij hen neer te hurken en zoo met hen te spreken en slechts gekleed met een kabaai en kousen, desnoods met een jas er over dan wordt men aangenomen. Dan moet men eerst wat vertellen van Europa en zoo zoetjes aan over den Godsdienst spreken.²¹

Ook andere berichten druppelden door naar Europa: In dezelfde brief als waaruit hiervoor werd geciteerd, staat nog: ‘Zoo ontving de Apostel Sadrach

18 *De Zevende Bazuin*, nr. 94 (juni 1904).

19 Jotham Martoredjo, *anak buah* van Sadrach en diens opvolger na diens dood in 1924.

20 D. Bakker; 1865-1932; 1900-1929 missionair predikant van de Gereformeerde Kerken te Yogyakarta.

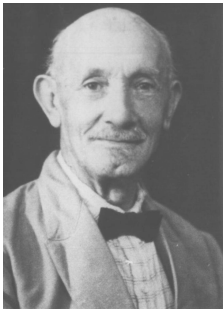
21 *De Zevende Bazuin*, no. 100 (dec. 1904), p. 30-32.

onlangs uit Bondo een tijdje van den zendeling Hubert²² en in de afdeeling Joana²³ zijn er meer dan honderd personen van de zendelingen Jansen²⁴ en Klaassen,²⁵ die op de verzegeling wachten. Ook een Hadjis mohammedaansch priester wil apostolisch worden.’

Over een tournee in de maand juli 1904 schreef Steijvers in opdracht van Sadrach een zeer uitvoerig verslag.

Te Randal waar we geweest zijn, staat de rijst wonderschoon, zooals ik nergens anders gezien heb, het is een pracht om te zien. Verder zal ik nu onze reis naar Japara beschrijven. Des Zondagsavonds (23 Juli) reisden wij af. Vader Sadrach, Stefanus Elifo van Morentilam, Prasia en ik. Wij hadden een sterken broeder medegenomen om onze bagage te dragen. Tegen 11 uur kwamen wij in Djokjakarta aan, alwaar ik van hen scheidde en bij Vorweimann ging overnachten. Den volgenden dag bezocht ik nog een broeder bij wien een nieuwe kerk gebouwd werd. Des middags om 3 uur nam ik afscheid van Vorweimann en reisde met de trein naar Magelang, om Vader Sadrach weer te ontmoeten, dien ik om ongeveer 6 uur in het huis van den lieven br. Sientjoking aantrof. Na het eten ging toen de campalans-kerk²⁶ om ongeveer half acht aan. Er waren veel bezoekers, waaronder ook de lieve broeder Apekrom met zijn vrouw en de Europeesche fusilier Meijer, een soldaat die veel bij broeder Apekrom komt. Den volgenden dag, 's Maandags, reisden wij met de trein van Magelang tot Sentjang en van daar naar het Station Willem I, 4 posten ver. Tegen half drie ('s middags) bereikten wij het station en vertrokken weer vandaar om 3 uur en kwamen toen om 6 uur ongeveer in Samarang bij den lieven br. Sientjonkim en omdat Vader Sadrach zoo zeer vermoeid was bleven wij daar een dag.

's Woensdags den 27, 's morgens om half negen vertrokken wij uit Samarang en kwamen tegen 3 uur in Pelyongnan, dit is het laatste station. Verder gaat de trein niet. We zijn toen met een rijtuig nog 2 posten verder gegaan en bereikten om tegen 4 uur Japara. Daar gekomen, ging ik dadelijk naar den Assistent-resident, echter ik moest tot 5 uur wachten eer ik hem kon spreken

Oudste Apekrom

Het gesprek met de assistent-resident ging over een zekere Konstiman, die in het verleden toelating had verkregen als hulpzendeling. Omdat hij zich onvoldoende geruggesteund voelde door de Doopsgezinde Zending wilde hij Apostolisch worden. In opdracht van Apostel Hannibals hield hij godsdienstoefeningen, maar hij had verzuimd ook daarvoor toelating te vragen. De assistent-resident had hem daarvoor een boete van f 26,- opgelegd. Zendeling P.A. Jansz had hem laten weten dat hij mocht terugkeren in dienst van de Doopsgezinde Zending.

22 J. Hübert, geboren in Rusland, sinds 1893 in dienst van de Doopsgezinde Zending.

23 Juwana, ten Oosten van Pati, Miden-Java ten Noorden.

24 Vermoedelijk is bedoeld P.A. Jansz; 1853-1943; 1878-1937 zendeling in dienst van de Doopsgezinde Zendingsvereniging.

25 Johann Klaassen; geb. 1872 in Rusland; 1899-1924 zendeling in dienst van de Doopsgezinde Zendingsvereniging.

26 Campalan = koempoelan (kumpulan): bijeenkomst, vergadering.

De stad waar die zendeling woont is nogal ver van Condo, waar Konstiman woont, verwijderd – zij ligt boven Pette in het gebergte – en daar zijn heel veel christenen die naar het Apostolisch geloof verlangen. De zendeling heeft ook een ‘zaak’, handelt in koffie; de lieden die in deze zaak werkzaam zijn, willen echter niet Apostolisch worden.

Het mankeert ons aan geld, anders waren wij er dadelijk heengegaan. Na mijn bezoek aan den Assistent-resident zetten wij om 6 uur onze reis voort. [– – –] Tegen 6 uur kwamen wij in Condolim aan. Deze menschen wisten reeds van onze komst. Velen in die plaats kennen lieve Vader Sadrach nog van vroeger toen hij hier woonde [– – –] Tegen 9 uur reisden we verder om de woning van Konstiman te bereiken, echter ‘wat is dat?’ vroegen we ons af, toen we nog zóó laat zoovele menschen, mannen en vrouwen op de straat zagen. Nauwlijks waren wij hun genaderd of zij kwamen, de een na den ander, in gebogen houding op ons toe en zeiden: Namat Doterg.²⁷ dat is hartelijk welkom. Ik was ontroerd en had de tranen in de oogen. En wat was toch de oorzaak dat zoovelen weenden? Velen hadden vóór 30 jaren Vader Sadrach leeren kennen en hem sedert dien tijd niet weergezien – en nu was hij weer in hun midden. Wij gingen naar de woning van Konstiman, waarheen die mannen en vrouwen ons volgden en gingen niet voor 1 uur slapen. [– – –]

Ik wil u dan meêdelen, dat de Assistent-resident met den zendeling Hubert gemeene zaak maakte. De resident liet mij door bemiddeling van den Widomas Vrijdags ’s avonds melden dat ik eerst verlof moest vragen aan hem, om voor Vader Sadrach kerk te mogen houden. Wij zijn dan ook Zondagsavonds naar den resident gegaan om hem het bewijs van Vader Sadrach, dat hij als Apostel in de Apostolische gemeente, die door Hare Majesteit de Koningin erkend is, geplaatst is, te laten lezen. Hij vroeg mij toen: maar waarom komt ge nu juist naar Condo om te Evangeliseeren? er is hier immers een zendeling? Ik zeide hem dat wij hier niet slechts uit eigen beweging naar toe gekomen waren, maar dat de hier wonende menschen ons hadden geroepen, zij willen de zendingen niet volgen, omdat, waar ze vroeger ook Apostolisch waren (in den tijd van den heer Anting) en nu weer van het Apostolisch geloof hoorden, zij daarin dan ook nu weer willen opgenomen worden. Zij lezen in hun Bijbel niet van Pastoors, dominé’s of zending, maar van Apostelen, Profeten enz. [– – –] Ik heb veel met deze assistent-resident gesproken, ook over den heer Anting, alsmede dat ik in de kampong te Condo in een mooi huis ben geweest, dat vroeger in den tijd van den heer Anting, een Apostolische kerk was. Daarop zeide hij tot mij dat, wanneer het den zendeling Hubert goed was, dat ik in Condo arbeide, het dan ook hem goed was.

Hübert kwam toevallig binnenlopen. Op de vraag van de assistent-resident of hij akkoord ging met godsdienstoefeningen van de Apostolischen in zijn standplaats antwoordde hij negatief.

Vervolgens zei de Assistent-Resident weer tegen Hubert: en dat is Apostel Sadrach, de vroegere hulpzendeling en die nu door de vele christenen der vroegere zendingen te Bengalen²⁸ gevolgd wordt. Wat zegt U? zeide ik. Ja, de zendingen bleven in hunne hoofdplaatsen en zonden dan Sadrach in het gebergte en schreven dan naar Holland dat zij zoovele gemeenten hadden, tevens verzoekende dat men hun geld zou sturen opdat ze wat meer met het spoor konden reizen. Sadrach echter, die de menschen moest opzoeken, kon met den trein reizen als... hij het zelf wilde betalen. Kwam er dan iemand van Holland en hij vroeg: Wien behooren deze gemeenten? en dan als de inspecteur zich overtuigd en de gemeenten bezocht had, dan stonden de zendingen beschaamd en van hunnen ‘schijn’ arbeid ontbloot. De inboorling Sadrach moest het werk doen en de zendingen speelden voor heer.

Nu vraagde de Resident aan Hubert waarom hij er tegen was, dat wij daar in Condo arbeidden. Daarop antwoordde hij: waarom gaan zij niet ergens anders heen, waarom juist aan mijne plaats? Ook vraagde hij of we een bewijs hadden van den Gouverneur-Generaal dat wij

27 Foute lezing voor: S(e)lamat Datang – welkom.

28 Ten rechte: Bagelen.

in Japara mochten arbeiden. Ja, antwoordde ik hem, we hebben een bewijs van H.M. de Koningin dat wij op Java mogen arbeiden waar we willen.

Deze zendeling (Hubert) gaat van het generaal-gouvernement uit en zijn geloofszaak is Baptistisch.²⁹ Ook leent hij den armen Javaan geld uit doch tegen dubbelen interest. Het is niet de eerste maal dat we zulks aantreffen. [---]

Toen wij te Condo teruggekeerd en bij den br. Konstiman waren, overlegden we of we nog iemand een ambt zouden opleggen. We durfden het niet aan om br. Konstiman een ambt te geven, wijl de Assistent Resident zeer tegen hem was, en toch, er was niemand anders dan hij wien een ambt opgelegd kon worden. Evenwel, het dacht Vader Sadrach niet goed om Konstiman als voorganger aan te stellen. Nu werd een ouden man verkoren die met de anderen zou vergaderen en dan zou slechts enkel uit den bijbel gelezen en voorts gebeden worden. Mocht dan de politie komen en hun vragen of zij een kerkelijke vergadering en een voorganger hadden, dan konden ze antwoorden: neen we hebben slechts den bijbel en lezen daar wat uit. Dit was alzoo eerlijk en voorzichtig gehandeld, en bleven zodoende deze menschen toch van de anderen, die de zendingen volgden, gescheiden.

Er werd nu geen doop en verzegeling bediend. Afgesproken werd, dat de mensen naar Karangjasa zouden komen om daar gedoopt en verzegeld te worden. Als hun aantal tot boven de 25 zielen zou stijgen, zouden zij een voorganger krijgen.

Terwijl we daar zo over bekommerd waren, kwam er toch een lichtstraal door dezen nevel heen dringen; wij ontmoeten n.l. een man, genaamd Jozef, komende uit het distrikt Joane te Tessabombo, waar de zendeling Jans woont. Deze man kende Vader Sadrach nog van vroeger en was nu op bezoek bij zijn zuster Martina; doch was hier in Condo krank geworden, want anders zou hij al lang weer vertrokken zijn naar zijn vrouw en kinderen te Tessabombo. Hier werd het spreekwoord waar: de mensch wikt, maar God beschikt. Deze broeder Jozef vertelde ons dat er in Joane ook hulpen van den zendeling Jans waren, die gaarne Apostolisch wilden worden; ook gaf hij ons te kennen dat hij zich bereid gevoelde om als voorganger in het Apostolisch geloof in Condo te willen blijven en zou dan zoodra hij weer gezond was zijn vrouw en kinderen naar hier halen

Jozef werd de volgende dag tot priester-evangelist geordend, en de gelovigen te Condo, 54 zielen, werden verzegeld. Konstiman zou Jozef in alles gehoorzaam moeten zijn. De reis ging verder, met tegenslag en met zegen.

's Avonds om 6 uur gingen we weer naar de kerk. Er was ook nog een soldaat, die Apostolisch wilde worden, in den dienst. Na den dienst gingen we, ook Vader Sadrach en Stefanus, weer naar het hospitaal. Vader Sadrach wilde de woning van br. Apekrom eens bezien; en zoo bleven we daar tot omstreeks 11 uur. Toen gingen we terug naar br. Sina Ijontjeam om daar te overnachten. Den volgenden morgen reisden we naar Djokjakarta, van daar ging Vader Sadrach over Kontjado naar zijn woonplaats en huis. Ik bleef nog één dag en twee nachten in Djokjakarta en reisde vandaar om 10 uur 's morgens weer naar mijn heimat, naar Korangdjoso terug. Mijn kleine Rachel was blij dat ze me weerzag. Vader Sadrach was 17 en ik 19 dagen van huis geweest. Elk zeide, dat ik er mager op geworden was. Nu dat was niet te verwonderen want het was geregeld: veel in de brandende hitte loopen, weinig voedsel gebruiken en weinig rust genieten. De knaap, dien Vader Sadrach bij zich had, heeft nog de koorts gekregen. Ten laatst heb ik nog een verzoek n.l. als U, lieve Apostel, broeder Jozef een bewijs wilde zenden, dat hij als Priester-Evangelist in de Apostolische gemeenschap opgenomen is. Dan nog dit: de verzegelden ontvangen van hier uit allen een doopbewijs in de

29 Bedoeld is: Doopsgezind (Mennonietisch).

Javaansche taal gedrukt. Vader Sadrach heeft Konstiman de f 26,- gegeven, want we waren 4 dagen en 5 nachten bij hem te logeeren...³⁰

Sadrach was onvermoeibaar, ondanks zijn hoge leeftijd.³¹ Natuurlijk werd Sadrach in zijn taak ondersteund, ook vanuit Nederland. Maar... de onkosten moesten wel vanuit het eigen gebied gedekt worden. Over geldzaken gaat het volgende bericht:

De Apostelen Hannibals, Sadrach en Jacobs op Java, arbeiden met grooten zegen. Naardien de collecte voor de lieve broeders op Java gehouden en de som naar het bepaalde adres gezonden is en wij met deze middelen de noodige kosten kunnen bestrijden, zoo zeggen wij u in den naam des Heeren hartelijk dank en bidden God den gewilligen gevers den beloofden zegen te willen schenken.³²

In de gemeente te Batavia kwamen steeds meer Nederlanders en Chinezen, steeds minder Javanen. Ook werd deze gemeente bezocht door militairen die lid waren van de Apostolische Kerk, zoals we uit deze advertentie kunnen opmaken: 'Bij ons vertrek naar Oost-Indië, roepen wij Broeders en Zusters een hartelijk vaarwel en een tot weerziens toe. G. Koopman, G.J. Bolte, H.J. Koppijn. Matrozen aan boord Hr. Ms. "Hertog Hendrik". 9 Nov. 1904.'³³ De uitbreiding van het Apostolische werk op Midden-Java gaat onstuitbaar door:

Ook zijn berichten ingekomen van Midden-Java over de werkzaamheden des lieven Apostels Sadrach, waar hij op alle plaatsen in grooten zegen Gods gearbeid heeft. In Japara werden door hem 96 leden toegevoegd en in Tjandjoer 53 levenden door de verzegeling aan de gemeente toegevoegd.³⁴

Hoewel het dus principe is dat elk gebied zichzelf financieel moest kunnen bedruipen, kwam toch ook hulp, niet alleen voor de gemeenten, maar ook voor de Apostolische scholen. In een brief van begin mei 1905 schreef Steijvers aan de Stamapostel Hermann Niehaus:

Hiermee verzeker ik U en alle lieve Apostelen van den hartelijken dank des Apostels Sadrach alsook van ons allen, voor de ons gezonden manufacturen (linnen enz.) en schoolbehoeften. De laatste behoeft U niet meer te zenden, want wij hebben eenige boeken van den Controleur Kontfardy alhier cadeau gekregen. Ook zal ik voor 't volgende jaar subsidie voor de scholen aanvragen. De drie onderwijzers Jotham, Abraham en Jacob koesteren echter de hartenswensch dat U ons helpen wilt om eene grootere school te bouwen; ik zou 't ook graag zien, want 't is zoo onaangenaam kinderen weg te moeten zenden, omdat er geen plaats is. [- - -] Zoo heeft ook de lieve Vader Sadrach den 25sten April de f 350, - ontvangen [- - -]. Binnenkort wil de lieve Vader Sadrach naar Magelang om eenige Javanen te verzegelen. De

30 *De Zevende Bazuin*, no. 99 (nov. 1904), p. 17-24.

31 Gewoonlijk wordt 1835 als geboortejaar aangehouden. Het *Verzeichnis der Apostel/Register der Apostelen*, uitgave Nieuw-Apostolische Kerk (1982) geeft 1826 als geboortejaar.

32 *De Zevende Bazuin*, no. 98 (okt. 1904), p. 15.

33 *De Zevende Bazuin*, no. 99 (nov. 1904), p. 24. Bij lezing van de bronnen valt het op dat de Apostolische gemeenten verhoudingsgewijs veel militairen onder hun leden hadden.

34 *De Zevende Bazuin*, no. 103 (maart 1905).

lieve Apostel Sadrach heeft nog pijn onder de linkerschouder. De rechterarm is nu genezen [– –]. Voor 't bouwen van kerken behoeft U voorlopig nog niets te zenden; ook hebben wij nog reisgeld genoeg, zoowel voor de lieve Apostel Sadrach als ook voor de lieve Broeders die opdracht krijgen hier of daar heen te gaan. Met goedvinden van den lieven Apostel Hanibals willen wij wachten met verdere aanvraag bij 't Gouvernement te doen. Een opgave der Gemeenten, waar zij gelegen zijn, alsook de namen der voorgangers heeft de lieve Broeder Jotham reeds klaar gemaakt. De namen der leden zijn onnoodig. De Controleurs, Adsisistent-Residenten ontvangen op hun wensch ieder jaar eene opgave van het aantal leden van de voorgangers. Moet ik naar den wil des lieven Apostels Hanibals bij hem komen voor deze zaak, dan zal ik daarvoor een weinig geld noodig hebben. Het zou goed zijn, als U, lieve Apostel Kofman, ons eenige exemplaren der door de Koningin goed gekeurde Statuten zenden woudt, om de rest onder de Adsisistent-Residenten ter inzage te geven. Ik heb een Javaanschen Broeder Joram (van ons geloof) met vrouw en kind in ons huis opgenomen. Hij is geheel in verval geraakt. Wij eten nu zamen en zijn kind, dat een maand jonger is dan het onze, ligt bij onzen Karel op den grond, het zijne bruin, het onze blank. De twee zien elkander aan en lachen, dat het een genot is het te zien.³⁵

Overigens blijkt uit ditzelfde schrijven dat de Javanen vanuit hun *adat* geneigd waren de verhouding tussen de verschillende ambten anders op te vatten dan in de Apostolische kerk gebruikelijk was. Naar aanleiding van de benoeming van de nieuwe Stamapostel Niehaus schreef Steijvers:

Ieder, die de Adat (zedes en gebruiken) der Javanen kent, weet dat het hem gemakkelijk is 'Vader' te zeggen, daar hij reeds een ouderen broeder, ja zelfs een ouderen vreemdeling zoo aanspreekt. [– –] Die 'Adat' der Javanen om zijnen ouderen broeder of vriend of wie ook met Vader aan te spreken heeft ook zijne schaduwzijde. Staat een jongere Broeder in de Gemeente in een hooger ambt als een ander, die in jaren ouder is, dan vindt de eerste in de 'Adat' aanleiding om den laatsten te gehoorzamen. Dat zulks reeds voorgekomen is, is U bekend, ook dat klaarheid gekomen is, waar aan de broeders bekend gemaakt werd, dat Jezus in den Apostel geen ambt oplegt naar de natuurlijke ouderdom. Het ambt brengt voor hem, aan wien het opgelegd wordt, mee, naar het bekomen vermogen te dienen onder de Apostelhand en voor de Broeders die onder zulk een ambt gezet zijn, den Apostel in het ambt te gehoorzamen. Waar U b.v. lieve Vader Kofman in Uw brief getoond heeft, dat U den lieven Bisschop Jotham hooger stelt als alle andere ambten, daar is het hier ook zoo geworden, zooals het moet zijn.³⁶

In April en Mei 1906 maakte Sadrach een grote reis door Midden-Java. De gemeenten Magelang, Muntilan, Bintaro, Gunungsari en Dyaten werden bezocht en 173 zielen werden aan het Apostolische werk toegevoegd. De *Zevende Bazuin* biedt over dit bezoek het volgende bericht: 'Een jongeling in Dyaten kwam des avonds tot zijne ouders en zeide: gij moet nog wat linnen gaan kopen, want ik ga naar huis! Zijne ouders zeiden: gij zijt toch thuis! en meenden dat hij niet goed in z'n hoofd was, doch de jongeling bad zijne ouders wat linnen te kopen, want hij ging naar huis. 's Nachts stierf de Jongeling.'³⁷ Enige jaren later was het niet meer Steijvers die als correspondent optrad, maar de Opziener Jotham Martoredjo. Uit zijn brief d.d. 10 juni 1907 aan Apostel

35 *Wachter Sions*, no. 107 (juli 1905), p. 84-86.

36 *Ibidem*, p. 85-86.

37 *De Zevende Bazuin*, no. 119 (juli 1906). Het is op Java de gewoonte, het lijk in wit linnen te wikkelen en zo te begraven.

Jakob Kofman kunnen wij opmaken dat er alles aan gedaan werd om het Javaanse volk met het Apostolische werk bekend te maken:

Alvorens ik het courantuitknipsel behandel, moet ik eerst om vergeving vragen, dat ik u zoo lang heb laten wachten, maar u moet bedenken, wij waren zoo druk bezig met den veldarbeid. Eerstens de oogst, toen den grond bewerken om opnieuw rijst te planten en dan volgt het wieden van het onkruid. Daarmede waren wij meer dan twee maanden in beslag genomen en kunnen thans weer een beetje uitrusten. Dan kan ik met den lieven broeder Terburg verder werken aan de vertaling van de Apostolische geloofsbelijdenis, Catechismus en Zondagsbladen in de Maleische en Javaansche taal.³⁸ Zulks is voor ons niet gemakkelijk.

Iederen Zondag houd ik mijne prediking uit het Zondagsblad. Ik schrijf het tevoren en geef het aan de schoolmeesters om eenige exemplaren af te schrijven die aan verschillende gemeenten gezonden worden opdat langzamerhand alle gemeenten bekend worden met den inhoud der Zondagsbladen. [— —]

Apostel Sadrach wil ook dezer dagen eene reis aanvaarden met br. Terburg en wel, om den bouw van twee kerken te regelen. Eerstens is iedere kerk altijd voor iedereen toegankelijk en kan dus een ieder mensch zich overtuigen, op welke wijze de godsdiensten gehouden worden. De bouwtrant der kerken is zooals vroeger alle kerken op Java gebouwd werden. Ook heeft men hier op Java zulke kerken, die van de Zendingen uit Holland zijn en door hen naar dezen bouwtrant gemaakt zijn.³⁹

In de pers waren door een ‘professor’ aanvallen gedaan op de Apostolische Kerk.⁴⁰ Apostel Sadrach werd er door verschillende zendingen van beschuldigd er een soort van ‘Javaanse’ godsdienst op na te houden. Jotham Martoredjo bestreed dat met klem.

Er wordt gezegd, dat onze leer eene andere is, dan die der Zendingen uit Europa. Daarop zeggen wij: Wij danken God, dat Jezus Christus door Zijne Apostelen ons wat anders (beters) geleerd heeft, dan de heeren Zendingen ons gepredikt hebben. Ware ons geloof niet verschillende van het geloof der Zendingen, dan zouden wij ook blind zijn en zouden ook zeggen, dat er in den tegenwoordigen tijd geene Apostelen zijn. Ook zeggen zij, de verzegeling (de meedeeling des heiligen geestes) is niet noodig, daar zij door de bekeering reeds tot het uitverkoren volk Gods behooren. Zoo zijn er nog verschillende punten, die ons dierbaar zijn en door hen verworpen worden, omdat zij de Heilige Schrift niet verstaan en haar wetend of onwetend verdraaien.

Wat nu het woord betreft: ‘Radja Adil’ (de rechtvaardige vorst), waarvan de schrijver spreekt, dit komt voor in den Javaanschen bijbel en is dus gebruikt door de personen, die den Hollandschen bijbel in de Javaansche taal vertaald hebben.⁴¹

38 Met de ‘Apostolische geloofsbelijdenis’ is vermoedelijk bedoeld een uitgebreide versie van het Apostolicum zoals in gebruik in de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente. Vgl. *Vragen en Antwoorden betreffende het nieuw-apostolisch geloof*, art. 231. De ‘Catechismus’ is een leerboekje in vragen en antwoorden gebruikt in de HAZEA. Het ‘Zondagsblad’ is het *Apostolisch Zondagsblad. Centraal Orgaan der over de gansche aarde verbreide Apostolische Gemeenten*, dat sinds 1907 de *Wachter Sions* verving.

39 *Apostolisch Zondagsblad*, jaargang 36, 8-9-1907.

40 Het stuk noemt als bron ‘de Gids’, zonder nadere aanduiding.

41 Zie betreffende de Javaanse bijbelvertaling J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, uitgave Ned. Bijbelgenootschap 1974, p. 39-96. Voor de gedachte van de ‘ratu adil’ in de Javaanse christengemeenten, zie L. Adriaanse, *Sadrach’s kring*, (Leiden 1899) 142-148, 238-242. In de Javaanse bijbelvertaling van Jansz wordt de uitdrukking ‘ratoo (h)adil’ gebruikt.

Van het Javaansche volksgeloof weet men bij ons in 't geheel niets, daar onze apostel Sadrach zich reeds voor vele jaren bij het Christelijk geloof heeft aangesloten en met de Javaansche leer (Adat) geheel opgehouden is.

De scribent viel ook Sadrachs scheppingsleer en zijn leer over de wedergeboorte aan. Met de leer der zielsverhuizing had Sadrach echter reeds vele jaren eerder gebroken.

Dat Sadrach, zoals de professor schrijft, bij den eeredienst ook de Javaansche offers behield onder den vorm van liefdegaven, zoo ook bijna alle gebruikelijke offermaaltijden, is eveneens onwaar. Wij verheerlijken in al onze godsdiensten onzen hooggeprezen Heer Jezus Christus in Zijn genadeambt. Wij zijn vreemd van Javaansche offers, en waar hier eene liefdegave verzameld wordt, zoo geschiedt dit tot leeniging van het leed der armen en tot instandhouding van het werk Gods. De schrijver kan toch niet bedoelen het toedienen van eten en drinken aan hen, die van zeer verre hierheen komen, 't zij, om over geestelijke zaken te spreken of eene groote vergadering (Koempoelan) te bezoeken; wij houden dit voor onze heilige plicht, deze gasten te onthalen. Noemt mijnheer de professor zoo iets: Javaansche offers? Zou hij iemand, die van ver weg komt, dan ook niet onthalen? [- - -] *Het Heilig Avondmaal vieren wij maandelijks*. Het brood wordt van rijstmeel gemaakt, d.w.z. als koeken gebakken met water, zonder zout. De wijn is gewone roode wijn.

Zoo is het ook verkeerd, wanneer de professor schrijft: Sadrach heeft de besnijdenis aangehouden. Zulks mag voorgekomen zijn, toen hij nog werkte onder leiding der heeren Zendingen, maar, sedert hij als Apostel werkt, geschiedt zoo iets beslist niet meer: dus onwaarheid. Wie er ook komt, besneden of onbesneden, wil hij een Christen worden, dan moet hij zich aan de voorschriften van ons Apostolisch Christelijk geloof onderwerpen, anders wordt hij niet aangenomen.

De titel 'Iman'⁴² voor onze voorgangers is door den schrijver verkeerd medegedeeld. In onze gemeenten zijn als titels: Apostelen (Rasoel), Profeeten (Rabbi),⁴³ Evangelisten (Djoeroe Indjil), Herders (Gombala), alsook Opzieneren, Diakenen en Onderdiakenen. Ook de mededeeling, dat er Javaansche muziek gedurende onze godsdiensten is, berust op dwaling. Dit geschiedde vroeger wel bij de Zendingen, maar in onze – Apostolische – gemeenten vindt dit niet plaats.

Vandaag zouden we het gebruik van muziek van 'eigen bodem' toejuichen, blijkbaar was dat tijdens het koloniale tijdperk anders.⁴⁴ Jotham Martoredjo constateerde dat ds. Adriaanse zelfs moest schrijven dat de zendingen de Apostel Sadrach vals beoordeeld hadden. Hij beschreef vervolgens de godsdienstoefeningen van de Apostolische Sadrach-gemeenten.

Maandelijks is er bidstond. Apostel Sadrach opent de dienst met gebed. Dan wordt er gezongen, een psalm of gezang. Daarna voorlezing van een hoofdstuk uit de Heilige Schrift. Daarop volgt het gebed. Dan opnieuw gezangen. Hierna volgt de zondenbelijdenis. Wanneer het uit den bijbel voorgelezen is verklaard, wordt nog een lied gezongen, dan dankgebed en de zegen. De kleine dienst van iederen Zondag wordt met gebed en gezang geopend. Een diaken leest een hoofdstuk uit den bijbel, daarna onderwijs ik uit het Zondagsblad. Dan volgt de

42 Ten rechte: Imam.

43 Ten rechte: Nabi.

44 Voor gegevens betreffende de discussie over het gebruik van *tembang* in de christelijke eredienst, waaraan ook Adriaanse deelnam, zie Bernard Arps, 'De kwestie van het Javaanse kerkgezag', in: Willem van der Molen en Bernard Arps (eds.), *Woord en Schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*. (Leiden 2000) 1-32.

onderwijzing door den Apostel en schuldvergeving, waarna de dienst gesloten wordt met gezang en gebed. De groote dienst is evenzoo, alleen hierin vindt de heilige Avondmaalsviering plaats, alsmede het toedienen van den water- en geestesdoop (verzegeling).

Sadrach was voornemens een zevendaagse reis te ondernemen met de broeders Terburg, Jakobs en Mattheus om gemeenten te bezoeken, verzegelingsdiensten te houden en een nieuwe gemeente te stichten. Hij had zijn medereizigers bevolen een wapen mee te nemen, ‘omdat hun weg door wouden en over bergen voert, waar vele tijgers en monsterachtig groote slangen zijn’.⁴⁵

Apostolische gemeenten in West-Java

De hiervoor weergegeven verslagen betreffen voornamelijk het Apostolische werk in Midden-Java. Ook in West-Java echter waren sinds de terugkeer van mr. Anthing uit Nederland Apostolische gemeenten. Anthing had de Christen Leonard tot Apostel, d.w.z. tot leider van deze gemeenten aangesteld. Meteen nadat Anthing overleden was, werd de Apostolische gemeente te Batavia ‘belaagd’ door de zendingswerkers van andere christelijke gemeenten. In Bogor (Buitenzorg) was de zending D.J. van der Linden van de NZV gestationeerd. Hem lukte het de twaalf of dertien gemeenten die door Anthing gesticht waren, naar de NZV te trekken. Leonard deed afstand van de Aposteltitel, maar bleef onder de NZV leider van de gemeenten en behield de bevoegdheid tot sacramentsbediening.⁴⁶ Mevr. Anthing-Kingma, die het ambt van Profetes bekleedde, protesteerde fel tegen deze overname en beschuldigde de NZV ervan dat zij de gemeenten met veel geld omgekocht had.⁴⁷ Aan Van der Linden schreef mevr. Anthing:

Ten eerste meld ik U dat den Inlander Leonard niet meer als opvolger wordt beschouwd van Mr. Anthings werk op Java, doordien hij door aanneming van meerder geld, de waardigheid dezer werkring heeft verloren! Een Inlander is door aanbieding van eene grotere Somme gelds spoedig over te halen, ook U is dit zwak van den Inlander goed bekend! Wanneer Uwel. Eerwaarde zich vergewischte van het wakende oog van den Almachtige, dewijl Zijne Gemeente alhier, dag en nacht, de Indische Gemeente in den gebede herdenkt voor den troon der genade, totdat er eene geschikte persoon die de taal goed machtig is van hier uitgaat om daar in hun midden mede werkzaam te zijn, zoo is het mij onbegrijpelijk hoe

45 *Apostolisch Zondagsblad*, jaargang 36, zondag 8 sept. 1907.

46 Zijn verslag hierover in *Het Orgaan der Ned. Zendingsvereniging*, XXV (1885) 66-73. Zie betreffende de hier beschreven gebeurtenissen ook Blik, *Mr. L.F. Anthing*, 27-32; Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 192vv, 213vv, 249, 282. Leonard werd op verzoek van de christenen zelf in 1892 door de zending afgezet; in 1898 keerde hij terug naar de Islam en niet lang daarna overleed hij.

47 In correspondentie van de NZV kan dezelfde beschuldiging aan het adres van de Apostolischen worden gevonden. Zie o.m. een brief van C. Albers aan het bestuur van de NZV, 16-11-1888, Archief Raad voor de Zending 13-3. Het is waarschijnlijk dat deze beschuldiging uiteindelijk afkomstig was van Anthing zelf, die reeds vóór zijn overgang naar de Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente geneigd was de zendingen te verdenken van eigenbaat (brief D.J. van der Linden aan bestuur NZV, 26-8-1879, Archief Raad voor de Zending 14-2).

U zoo spoedig gereed kunt zijn, om al dat werk te wantrouwen, wat met zoo veel gebedsijver en opofferingen zoovele jaren is begonnen en voortgezet en tot op den huidigen dag nog staat. U moest zich aan verbreking van dat werk toch niet schuldig maken. U Eerw. kon bevonden worden te strijden tegen den Heere onzen God! [– – –]

Wanneer van Uw Genootschap een bestuurslid of U als Zendeling Leraar kwam te overlijden, en de roomsche kerk over Uw werk kwam, en deze de Gereformeerde Zending overnamen, wat zouden daarvan de gevolgen zijn? Zou Uw Genootschap zulks goedkeuren? en gewillig hun het werk uit handen laten nemen en al hunnen arbeid en opofferingen ten prooi laten? Zouden zij zulks kunnen en mogen doen? Ik geloof neen, men zoude dat werk niet onbeheerd laten!

Nu, zoo is het hier ook. De Heere heeft gezorgd en zorgt nog, dat hetzelfde wordt voortgezet. Verheugt U derhalve, dat in deze weder eene deur voor de Heidenen geopend is, en geopend gehouden wordt, doch door God zelve! maar breek niet af, en werp niet neder want de Heere zoude ook U oordeelen over zulk doen. Paulus dacht ook dat hij recht ijverde voor Zijnen God, maar toch vervolgde Hij die veelbetekenende en Almachtige Jezus Christus. [– – –] In verband met het Apostolisch Zendingsbestuur in Amsterdam wordt dit werk verder voortgezet.⁴⁸

Overigens leefde in de door de NZV overgenomen gemeenten de herinnering aan mr. Anthing en zijn overgang naar de Apostolische Kerk voort. In 1903 scheidde een deel van de gemeente te Pangharepan zich af en stichtte een nieuwe nederzetting Rawaselang, vlakbij de christen-nederzetting Palalangan, die was gesticht door zendeling Alkema van de NZV. En nog in 1913 ging een ‘helper’ (gemeentevorganger en evangelist) van de NZV te Tasikmalaya over naar de groep te Rawaselang. Aan zijn zendeling, C.J. Hoekendijk, verklaarde hij:

Mijnheer, u moet niet doen alsof u zoo verbaasd is, dat wij naar de Irvingianen terug willen, wat velen verbaasd is, dat wij zulks eerst nu willen en doen. De NZV heeft ons eenvoudig overgenomen en tot Soendaneesch Evangelische Christenen verklaard, terwijl wij leerlingen van Mr. Anthing waren. Zulk een daad moet zich altijd wreken. Ik *word* dus niet Apostolisch, maar ik was dit reeds 28 jaar. En nu heb ik twee redenen om met geweld naar de Apostolischen te willen terugkeeren. [– – –] Mijn tweede reden is, ik ga er uit, *omdat ik vrij wil wezen*. Ik wil niet meer staan onder een Europeaan, noch onder u, noch onder een ander, zelfs niet onder den aller-allerbeste, ik wil vrij zijn.⁴⁹

Daar de trouw gebleven volgelingen van Anthing voornamelijk Chinezen waren, werd hij vervangen door de Chinese Christen Lim Tjoe Kim. Deze werkte vooral onder zijn etnische landsgenoten en bracht in het bijzonder in Magelang velen tot het Apostolische werk. In Magelang bestond al in de tijd van Anthing een gemeente. Zo lezen we in *Het Mosterdzaad* (‘Orgaan van de Heidenzending der Gereformeerde Kerken in Nederland’) van november 1899: ‘Ik vernam reeds in 1895 dat er in Magelang nog al verscheidene van die Chinese Christenen woonden, die daar ook geregeld Koempoelan hielden, en die zich leerlingen van Mr. Anthing noemen’. Helaas overleed Lim Tjoe Kim

48 Mevr. Anthing-Kingma aan D.J. van der Linden, Amsterdam, 17-4-1884, Archief Raad voor de Zending 14-20.

49 Zie Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 347v.

al in 1890. Over een aantal jaren ontbreken gegevens,⁵⁰ maar zeker is dat Hannibals, die in 1895 in Amsterdam als Apostel ingezet werd, in de Residentie Batavia werkte tot 1899. Zijn taak werd overgenomen door J.G.R. Jacobs. Over deze Apostel is niet zoveel bekend. Hij was in Batavia het opvangadres voor alle Apostolische matrozen.

De leiding van het werk wordt geconcentreerd bij Apostel Schmitz. Sadrach in de rust gezet

In feite bestond het Apostolische werk op Java uit twee delen. Contact tussen de gemeenten in de grote steden en de gemeenten op Midden-Java die onder leiding stonden van Sadrach, was er nauwelijks. Hierin zou later verandering komen. We wenden ons nu eerst weer even naar Midden-Java en lezen in de *Wächterstimme*, orgaan van de Nieuwapostolische Gemeenten in Duitsland:

Het Aposteldistrict Java telt tegen de 10.000 leden en werd tot november van het vorige jaar (1924) door de hoogbejaarde en geestelijk gezonde Apostel Sadrach geleid. Hij is op de hoge leeftijd van 98 jaar op 19 november 1924 door onze Heer thuisgehaald. Vijfentwintig jaar (vanaf 1899) heeft hij de Heer in het ambt van Apostel gediend, zonder ooit ziek te zijn. Hij is door ouderdom overleden. Tot in zijn laatste dagen heeft hij godsdiensten geleid met een onvoorstelbare frisheid. Toen de Apostel Schmitz op bezoek was bij Sadrach werd tegelijk een ambtsbroedervergadering gehouden waaraan 300 dienaren deelnamen. Toen Apostel Schmitz zich gereedmaakte om verder te reizen naar Australië, waar hij verwacht werd, ontsliep Apostel Sadrach. Hierdoor werd Apostel Schmitz verhinderd om verder te trekken, hij nam tijdelijk het verweesde district over totdat het ontstane gat gevuld zou zijn.⁵¹

J. Schmitz was op 30 april 1922 te Leipzig door de Stamapostel ingezet als Apostel voor Indië en Australië, waarbij hij onder leiding en voogdij zou staan van Apostel J.H. van Oosbree (1862-1946),⁵² maar hij bleef dus op Java. Daar gaf hij gedurende acht jaren leiding aan het Apostolische werk, tot hij in 1930 in rust gezet moest worden. Omstreeks 1940 overleed hij. Reeds in 1928 was naast hem Gradus Faassen als Apostel ingezet.⁵³

In Europa werd het als vreemd ervaren dat er op Java twee Apostolische kerken bestonden, een min of meer Europese/Chinese en een inlandse. Schmitz had als bijzondere taak meegekregen deze twee tot een eenheid te smeden. Hoe dat in z'n werk ging kunnen we lezen in het *Zondagsblad* van 15 april 1923.

Indië met zijne vele inheemsche gekleurde rassen telt bovendien duizenden Europeanen. Dat laatstgenoemden door de inlandsche bevolking eigenlijk meer als indringers dan als 'vrienden' beschouwd worden, zal wel niemand verwonderen. Wij laten dat maar voor wat

50 Enkele gegevens zijn vermeld in een verslag van L. Adriaanse aan de kerkenraad van Utrecht, 3 juli 1899, in: Reenders, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931*, 300vv.

51 *Wächterstimme*, *Zeitschrift zur Förderung des Glaubenslebens der Neupostolischen Gemeinden*, 5-7-1925. Vertaling van J. Waerts.

52 *Zondagsblad*, *Orgaan der Hersteld Apostolische Gemeente voor Nederland en Koloniën*, jaargang 29 no. 16, 15 april 1923, p. 121.

53 Jaartallen in *Verzeichnis der Apostel*.

het is; meer en meer hebben alle menschen zich vereenigd met het in deze [één woord weggevallen] nu eenmaal geldende recht, namelijk dat van den sterkste. Maar dat is niet bepaald geschikt, om verbroedering te werken. Het sterkst treedt dat begrijpelijkerwijze op den voorgrond in alle zoogenaamde koloniën. Het werk der Apostelen omvat echter alle menschen zonder uitzondering, afgezien van kleur of ras. Heette het in den eersten Apostolische tijd, dat voor God besnijdenis of voorhuid geene waarde hebben, doch alleen een nieuw schepsel in Christus, thans kunnen wij zeggen, dat uitsluitend zielsbenemen en geestesgeardheid maatgevend zijn voor de al of niet aanvaarding als levende steenen in den bouw Gods. Toch is ook de arbeidende Geest in en door Zijne gezondenen dikwijls niet geheel onafhankelijk, dat wil zeggen, dat Hij meestal rekening moet houden met toestanden en omstandigheden, zeden en gewoonten. Dit alles is slechts tijdovereenkomstig. De ervaring heeft ons ten onzent geleerd, dat niets blijft, zooals het is, zoo ook in Indië, voornamelijk dan op het terrein van den arbeid Gods. En zoo is nu ook daar sedert kort een aanvang gemaakt met de opheffing van eenen in zekeren zin tweeslachtigen toestand. Deze bestaat daarin, dat naast Apostel Schmitz als Europeaan, arbeidende in hoofdzaak uit gemengd ras bestaande gemeenschappen, er nog een Apostel werkzaam was in uitsluitend inlandsche gemeenten in de Javaansche binnenlanden, te weten Apostel Sadrach, geboren Javaan, een man van 92 jaren. Van de omstandigheid, dat hij op dezen hoogen leeftijd het werk onmogelijk meer kon behartigen is dan nu ook gebruik gemaakt, om hem in de rust te zetten en de door hem verzorgde gemeenten te plaatsen onder leiding en bestuur van Apostel Schmitz. Tot dusverre bestond het arbeidsterrein van Apostel Schmitz uit de na te noemen gemeenten: Tjimahi, Seseapan, Rawa-Selang, Meester Cornelis, Buitenzorg, Semarang, Magelang, Soerabaja.

Volgt een verslag van de bijeenkomst waarin de Inlandse gemeenten werden overgedragen aan Apostel Schmitz, opgesteld door een bij de Marine dienende Nederlander.

Vier December 1922 vertrok ik met Oudste Apekrom van Soerabaja, kwamen 's middags ongeveer één uur te Koedsardjo; gelijktijdig arriveerde daar de trein van Batavia, waarmede onze Apostel Schmitz en met hem Priester Fazen,⁵⁴ Priester Wiedeman, Priester Jacobs en Priester Van Reiën aankwamen; met ons was ook nog een broeder van Soerabaja mee gekomen.

Nu, het wederzien bracht reeds zaligheid. Eenige inlandsche broeders begroetten ons en toen ging het met eenige kleine doc-karretjes (dat zijn kleine wagens voor twee of drie personen) dwars door vele rijstvelden, suikerriet- en kokosplanting, langs dessa's en kwamen na anderhalf uur rijden te Karangdjoso, bij het huis van onze Apostel Sadrach. Wij werden opgewacht door vele Javaansche broeders, zusters en kinderen. Apostel Sadrach kwam ons bij de poort (wacht) tegemoet. Veel had ik reeds van hem vernomen, zijn portret vaak gezien, maar toen ik daar dien grijsaard zag, groot, recht op, steunend op een stok, een ernstigen vriendelijken blik op het gelaat, ons allen hartelijk de hand schuddende, met de woorden Slamata datang (zalig, gelukkig komen of komst), toen kwam in mijn hart eene ontroering, en 't was of ik zag enen Vorst, omringt van zijne getrouwen, hem als 't ware met kinderliefde omstellend, om zijn laatste levensdagen te veraangenen. Zijn heele wezen droeg het stempel, dat hij eens een man geweest moet zijn geweest van macht en kracht, in het natuurlijke een krachtmensch, 't geen bewijst zijn hoogen leeftijd: ruim 92 jaar. Na ons eerst even verkwikt te hebben, werd bekend dat het 's avonds 7 uur dienst of wel samenkomst zou zijn. Er waren vele zielen aanwezig, die van heinde en verre uit verschillende streken en richtingen gekomen waren, ruim driehonderdvijftig in getal. Daar zijn groote offers gebracht die het vermelden waard zijn. Velen waren er die 8, 10 ja zelfs 14 dagen gelooopen hadden om daar ter plaats te kunnen zijn, uit streken waar geen trein-verbinding was. En in 't algemeen zijn die zielen te arm, om de onkosten te kunnen betalen. Dan in aanmerking genomen dat hoofdzakelijk 's nacht gelooopen wordt, daar het overdag met de groote hitte niet doenlijk is.

54 G. Faassen, later Apostel van Java.

Een hotel of zoo iets betrekken dat kan evenmin, men zoekt hier of daar maar een beschut plekje op om rust te kunnen nemen. Wel een beschamend voorbeeld voor hen, die, als er een beetje wind staat, of een buitje regen dreigt en dergelijke omstandigheden, daarin redenen zoeken, niet naar de gemeenschap te gaan en het beter vinden maar thuis te blijven. Die eenvoudige zielen daar redeneeren niet. Hun Herder en leidsman roept en zij komen! En waarom? Ieder gevoelde dat dat een iets bijzonders moest plaats hebben. En dan zooveel van die Orang Blanda's (Europeanen) die men daar in het binnenland zelden ziet. Overal voelde men die vragende blikken, die dan weer ons, en dan weer Apostel Sadrach golden. Ja ik mag niet ontkennen, dat het soms een blik was van onrust en wantrouwen. Maar ook ons hart was kloppende. En eene bede ging uit: Vader niet onze, maar Uw wil geschiede. Wij gevoelden ook dat in den geest van onzen apostel Schmitz eene voortdurende bede was, eene bede om hulp: Vader, geef dat het gelukken mag Uw werk te werken, de hartensdeuren te ontsluiten, opdat Gij met Uwen lieven Zoon Jezus ook een woonplaats moogt kunnen vinden in de harten van alle hier aanwezige zielen, die toch ook door U geëigend zijn. De Apostel Schmitz zocht direct verbinding met Opziener Jotham. Deze was hem als 't ware met open armen tegemoet gegaan, uit zijn oogen straalde een groot verlangen. De harten ontsloten zich, en het doel van het komen werd uiteengezet, heenwijzende op den toestand van Apostel Sadrach, die wegens zijnen ouderdom niets meer doen kan (zelfs zijn geheugen laat hem in de steek); wel heeft hij nog oogenblikken, die getuigen van groote helderheid, maar dat zijn ook maar oogenblikken. Apostel Schmitz vertelde, dat het doel was alles onder *zijne* leiding te nemen, en Opziener Jotham toe te bereiden, om het werk, door Apostel Sadrach begonnen, in nieuwe banen te leiden, op dien weg, waarop wij door onzen Stamapostel (en alle uit Hem gezonden) gevoerd worden, en die ons daarop voorgaat, opdat allen, ook de Indische broeders en zusters, kunnen getuigen van dat nieuwe dadenrijk Gods, 't welk heden gebouwd wordt in zielen van menschen. Daar moeten allen voor toebereid worden.

Apostel Schmitz constateerde dat van het Apostolisch geloofsleven in de kring van Sadrach alleen een grote verering was overgebleven van hem in wie God de Vader eens het vermogen had gelegd om hen te leiden en te leren en hun tot een Vader te zijn.

Apostel Sadrach, die dit gesprek met inspanning volgde (hij is erg doof) zeide: 'Ja, mijn werk is af, ik heb ze mogen brengen tot hertoe, ik heb ze mogen verzamelen, maar Jotham mijn zoon moet hun verder leiden, aan de hand van Apostel Schmitz, dien wij uit de hand van onzen Stamapostel ontvangen hebben. Met blijdschap aanvaardde Opziener Jotham dit en hij vertelde, hoe het hem smartte dat het werk hier in Indië als 't ware stil stond en ten opzichte van Europa zooveel ten achter was. Want waar moest hij over spreken, en waarvan getuigen? Het eenige waar hij nog wat uit trachtte te putten was de bijbel, maar dat gaf geen bevrediging. En het was en bleef alleen nog maar eene vereering van een mensch, die ééns zooveel voor hen gedaan had. En die vereering?? Och daar zal ik maar niet over schrijven, dat ligt niet aan mij daar een oordeel over uit te spreken. Ieder land heeft zijne zeden en gewoonten, zoo heeft ook de Javaan zijn Hadat, die hem soms voert tot slaafsche onderdanigheid, waar vooral de Europeanen misbruik van maken. Opziener Jotham heeft dit mogen leeren onderscheiden, en maakt zich daarvan los.

Het zou tijd kosten om deze verkeerdheid weg te nemen.

Wat mij betrof, ik vond bij den zoon van Opziener Jotham een geopende hartensdeur (deze spreekt heel zuiver Hollandsch). Nu bij allen kon het ingang vinden. Daarna gingen wij naar het lokaal, waar het stampvol was (ruim driehonderd vijftig zielen). Apostel Schmitz sprak in het Maleisch, wat door Opziener Jotham als tolk in het Javaansch werd overgezet en weergegeven. Was een inspannende arbeid, welke door allen goed begrepen, en met een luid 'Ja' en 'Amen' bevestigd werd. Ook zongen wij nog eenige liederen, waarna ook de gemeenschap een lied in het Javaansch zong (Psalmswijs); het werd eerst voorgelezen, een

voorzanger leidde de zang, wat ons een heel eigenaardigen indruk gaf. Daarna was het verzoeningsmaal, waaraan allen deelnamen. De dankbaarheid was op aller gelaat te lezen. Den volgenden dag hadden wij nog een samenzijn met velen die nog gebleven waren; 't zou de moeite waard geweest zijn dat eens te hebben mogen zien. Wij ook op onze hurken op het matje, zittende net als een kleermaker op zijn tafel, en zoo was het wederkeerig verschillende ervaringen vertellen, waarvan velen uit het leven van onzen Apostel Sadrach. [---] Het werk door hem gewerkt, daarvan kan men zeggen, dat is geen menschenwerk. Ruim 80 gemeenschappen getuigen daarvan, dat zijn daadzaken, het dwingt eerbied en bewondering af, gezien de groote afstanden. Daarbij de vele moeilijkheden, hem in den weg gelegd door de kerkelijke zendelingen, doch ook van de Mohamedaansche bevolking. Maar Apostel Sadrach zegt: daar waar de grootste strijd was, was ook de grootste zegen. Om een klein staaltje weer te geven: Een broeder, als Apostolische alleen in een dessa wonende, werd vreeselijk geplaagd, vooral van de Loera's en Hadjes (Loera's zijn Kamponghoofden, Hadjes zijn mohamedaansche priesters) zoo erg zelfs, dat men hem had doodgeplaagd. Zijn lijk wilde men niet begraven; dat vond de bevolking wel wat te erg, en einigen traden in en vroegen genade voor dat lijk, doch dit werd niet toegestaan. Toen bracht men het ter kennis van den Assistent-Resident, en deze greep krachtig in, ontsloeg de Loera's, en gaf hun de noodige straf. De bevolking, de groote onbarmhartigheid erkennende, ging onderzoeken, met dit gevolg, dat nu de heele dessa Apostolisch is. Nog vele dergelijke stukken werden weergegeven. Ook hoe op heden de Zendelingen en ook het leger des Heils met allerlei slinksche streken de zielen trachten over te halen, ja zelfs gaat men vlak naast ons lokaal een kerkje bouwen, om ze op die manier te lokken, maar tot op heden is het hun nog nergens mogen gelukken. [---]

Nog iets, wat de moeite waard is, vermeld te worden. Het huis van Apostel Sadrach is een ruim gebouw met vele bijgebouwen en rijst-schuren. Al de menschen die daar komen, blijven daar eenige dagen eer zij weer vertrekken. Dus ook al die menschen moeten gevoed worden, echter men staat er verwonderd over hoe ordelijk en geregeld alles toegaat. Met het eten gaan allen op maten op den grond zitten, ieder met zijn bord rijst enz. voor zich, bediening in overvloed. De Opziener of de Oudste gaat voor in gebed. Voor ons Europeanen is een tafel gedekt ('s lands wijs 's lands eer). Apostel Sadrach zat met ons aan, ging ook ons voor in gebed. [---]

6 December 's middags 1 uur zijn wij weer vertrokken. Opziener Jotham en een Herder, Abraham geheeten, zijn met Apostel Schmitz mee naar Tjimahi gegaan, voor eenige dagen om meerdere kennis te kunnen nemen van het gemeenschapsleven, als ook om door onzen Apostel verder onderricht te kunnen worden.⁵⁵

Wij kunnen ons, ondanks alle versluisende taal, afvragen of hier niet een herhaling plaatsvond van de gebeurtenissen van 1891. Wat destijds ds. Lion Cachet niet gelukt was, namelijk Sadrach wegens vermeende afwijkingen van de Nederlandse rechtzinnigheid onder voogdij stellen, kon nu wel. Van het feit dat Sadrach door zijn leeftijd en gezondheidstoestand niet langer zijn apostelambt kon uitoefenen, werd gebruik gemaakt om noodzakelijke veranderingen door te voeren, die tot meer eenheid in het Apostolische werk in Indië zouden leiden. De Javaanse christenen accepteerden dat, omdat de dagelijkse leiding in Javaanse handen bleef. In 1925 werd Jotham Martoredjo zelfs als Apostel ingezet. Hoe het ook zij, er kwam niet zoveel terecht van de eenwording van de beide Apostolische 'afdelingen'. Dat veranderde pas echt toen Indië de onafhankelijkheid verkreeg en ook een zelfstandig Apostel-district werd.

55 *Zondagsblad, Orgaan der Hersteld Apostolische Gemeente voor Nederland en Koloniën*, 29 no. 16, 15 april 1923.

Een verslag uit 1923

Dat ondanks de gebrekkige communicatie-middelen in die tijd de verbinding met het 'moederland' in stand bleef, blijkt uit een dienst op 4 juli 1923 in Amsterdam. Een Broeder Izaaks nam afscheid van de gemeente. Hij was door Apostel Jacobs in Oost-Indië in de bediening gesteld, eerst als priester en later als oudste. Hij was even met zijn gezin in Nederland maar vertrok weer naar Indië.

Regelmatig verschenen in het *Zondagsblad* artikelen over het Apostolische werk op Java. Zo ook van iemand die voor zijn werk op Java vertoefde. Hij schreef een verslag over zijn belevenissen, dat werd gepubliceerd in het *Zondagsblad* van 30 september en 7 oktober 1923:

Op Zondagmiddag vertrokken wij van Meester-Cornelis, een voorstation van Weltevreden. Ons doel was eerst naar Tjimahi te gaan, ongeveer 5 uur sporen, ten einde den Apostel te bezoeken. [- - -] Den volgende dag gingen wij, nadat de natuurlijke werkzaamheden volbracht waren, een bezoek bij onzen Apostel brengen. Een deeleman (tweewielig wagentje) bracht ons daarheen en weldra zien wij den Apostel in gepeins voor zijn werkplaats staan. Hij was gekleed in een blauw werpak en ik dacht zoo bij me zelf, 'dat is toch een groot verschil met een dominé in toga of een priester in een purperen kleed!' [- - -] Weldra waren wij in een druk gesprek en werd mij door het apostellicht weer velerlei duidelijk en klaar gemaakt, zodat ik mij tusschen de ongemonteerde motorfietsen en ijzerwerk in een hemel waande. Hoeveel zielen zullen er in prachtige salons en paleizen zich in een hel bevinden? [- - -]

's Morgens om 5 uur begon de reis van Tjimahi naar Djokja, ongeveer 9 uren sporens . Langzaam ging de zon op en waren wij getuigen, hoe de lichtgevende dochter der hemelen met langzame waardigheid zich verhief en de nevelen van zich wegschoof. [- - -] De trein reed verder langs kleine stationnetjes, druk van inlanders en velerlei andere bijzonderheden welke wij in onze overdenkingen onbewust voorbij snelden en eerder dan wij dachten, ongeveer 2 uur in den middag te Djocja aankwamen, de hoofdplaats der gelijknamige residentie aan den voet van den Merapi. [- - -] Het korte tijdsverloop tusschen licht en donker (van schemeravonden kan men hier niet spreken) wordt altijd gebezigd om een eindje te wandelen en zoo togen wij op stap om een apostolische familie, die hier alleen in verstrooiing woont, een onverwacht bezoek te brengen. De dichtstbijliggende gemeenschap ligt op ongeveer 3 uren sporens van deze stad. Het wederzjin was allerhartelijkst. [- - -] In opdracht van onzen Apostel werd een gemeenschapsuurtje gehouden, een z.g. huisdienst, waarin wij ons allereerst innerlijk verbonden met onzen opdrachtgever en het geheele huisgezin Gods. [- - -] Vier geëigende zielen tusschen miljoenen inlanders, Chineezzen, Arabieren en Europeanen, welke allen deze blijdschap niet kennen; speciaal hier waar het volk onder verdrukking leeft.

Djokja is namelijk de zetelplaats van den sultan, wiens verblijf hoog ommuurd ligt, als een stad in een stad. Het geheel heeft echter geen vorstelijk aanzien en toch wordt de kraton, zoo heet bedoeld complex, door het inlandsche volk met vreesachtigen eerbied aanschouwd, aangezien die vorst de eenige grootgrondbezitter van Djokja is. [- - -]

De bevolking stond nog steeds uiterst wantrouwend tegenover de blanken. Daarom riep men ook in medische zaken pas in het uiterste geval hun hulp in.

Zoo ook een vrouw in een omliggende dessa, die in barensood verkeerde liet ten einde raad den dokter telefoneeren. Deze, een bekende van ons, noodigde ons uit om met hem mede te gaan. Drie kwartier zaten wij in de auto in woeste vaart langs kronkelende wegen, smalle kampongpaden, ten slotte door een kleine kali en kwamen wij op de plaats aan. Een tiental inlanders stonden ons reeds op te wachten en toen wij uit den wagen stapten kwam als uit één mond 'soedah mati' (reeds overleden). Wij vroegen hen verschrikt hoe lang zij al dood was,

waarop geantwoord werd '2 uren' waarbij wij verder konden nagaan, dat onderwijl de man zich naar de telefoon had begeven op een in de nabijheid liggende suikerfabriek, de arme vrouw aan bloedverlies is bezweken, nadat ze twee dagen onder hevige pijnen hulpeloos gelegen had alleen door afschuw der familie voor den verloskundige. Langzamerhand wordt echter het volk door liefde en zachtheid tot bewustzijn gebracht. Gedenk o.a. de groote arbeid verricht door Apostel Sadrach, juist in dit gedeelte van Java, waar meer dan 80 gemeenschappen moeten zijn, welke nu weer nieuwe energie noodig hebben.⁵⁶

De crisis van 1933-1934

Jotham was de geestelijke zoon van Sadrach en nu ook zijn opvolger als Apostel. Alleen... hij had niet het postuur, niet de vastberadenheid die Sadrach ten toon had gespreid. Hij diende tot 16 mei 1933 in het apostelambt maar ging toen over naar de Gereformeerde Zending. Wat hiervoor de redenen zijn geweest is nooit helemaal duidelijk geworden. Wel is zeker dat Jotham niet de moed had om in te gaan tegen zijn geestelijke vader, Sadrach.⁵⁷

Triomfantelijk meldde ds. D. Pol, deputaat voor de Zending der Gereformeerde Kerken en redacteur van het zendingstijdschrift *De Macedoniër* in de rubriek 'Van mijn uitkijk', dat een groot aantal Sadrach-gemeenten toenadering toonde of zich onder de verzorging van de Gereformeerde Zending stelde.⁵⁸ Enige tijd later waren de verwachtingen wat lager gesteld:

In 1933 bestond er de verwachting, dat al de 72 z.g.n. Sadrach-gemeenten die zich op het zendingsterrein der Gereformeerde Kerken bevonden, hun apostel Jotham zouden volgen, en zich tegelijk met Jotham bij de Gemeenten der Gereformeerde Zending zouden aansluiten. In werkelijkheid is de overgang veel geleidelijker verlopen. In het begin sloten zich zelfs maar zeer enkele Gemeenten aan. Langzamerhand kwamen er steeds meer. Volgens de laatste gegevens zijn 37 van de 72 Gemeenten overgegaan, dat is dus reeds meer dan de helft. [- -] Slechts 4 van de 17 Gemeenten [in het gebied van Kebumen] toonden tot nu toe geen teekenen van toenadering. Zij blijven relaties onderhouden met een zekeren Kephas Tjitrawirja, die zich vooral na zijn wijding door de Apostolische Gemeenten in Holland beschouwt als de opvolger van Jotham [- -].⁵⁹

56 *Zondagsblad*, jaargang 29 no. 40 en 41, 30-9 en 7-10-1923.

57 Dit was ook het oordeel van Adriaanse. Zie voor de motieven voor Jothams overgang ook Sutarman S. Partonadi, *Sadrach's Community*, 101-107. Een rol zal gespeeld hebben het feit dat Jotham Martoredjo als gevolg van zijn opvoeding – hij was een oud-leerling van de Gereformeerde normaalschool in Purworejo (de Keucheniussschool) – dichter bij de Gereformeerden stond dan zijn voorganger Sadrach.

58 *De Macedoniër*, 1934, 346-348.

59 *Macedoniër*, 1935, 218-219. Zie voor het verdere verloop ook Sutarman, *Sadrach's Community*, 107. Sutarman vermeldt dat naast de Apostolische Gemeenten onder (Apostel) Kephas Tjitrawirja er nog een groep was die zich *Pasamoewan Kristen Djawi Netral* (Neutrale Javaanse Christengemeenten) noemde, en onder leiding stond van Widjajasastra. Deze groep kende niet het Apostelambt. Een kleine groep trad later toe tot de Rooms-Katholieke Kerk. In een getypt manuscript, een vertaling in het Duits van een rapport van Tan Biang Sing d.d. 5-10-1965 (!), getiteld 'Einige Notizen über die in Indonesien tätige Apostel', wordt ook nog een groep onder de naam 'Kerasulan Ketuk', Apostolischen van Ketuk, gesticht door Kephas Tjitrowirjo nadat hem emeritaat was verleend.

Het *Hersteld Apostolisch Weekblad* schreef over dezelfde gebeurtenissen:

Het is erlang een jaar geleden, dat Apostel van Oosbree drie Javaansche broeders op Midden-Java onderscheidenlijk als Apostel, Opziener en Oudste aanwees en sindsdien is al heel wat ten goede veranderd. Op grond eener toenemende erkenning van de zijde van Apostel Kepas wordt het contact tusschen den Apostel Faassen en hem steeds nauwer, gezien het feit, dat hij in toenemende mate geneigd is, uit de hand van Apostel Faassen die raadgevingen te ontvangen en toe te passen, die ook hemzelf in staat stellen, zijn Apostelschap over de inlandsche Gemeenten met goed gevolg te kunnen uitoefenen. [— —] In algemeenen zin staat het Werk Gods in Indië onder leiding van den tegenwoordigen Apostel G. Faassen, die zijn domicilie heeft in Magelang en die als zoodanig de helper en representant is van onzen Apostel van Oosbree (onder wiens verantwoordelijke leiding het Werk Gods in Indië evenzeer als dat in Nederland gesteld is). De Gemeenten, welke direct door Apostel Faassen verzorgd worden, bestaan grootendeels uit Europeanen, verder uit Chineezzen en enkele Inlanders. Bovendien bestaat er op Java sedert 1899 een deel van ons Werk, dat zich concentreert op Midden-Java en dat uitsluitend samengesteld is uit Javanen. Hoewel deze afdeeling ook steeds geressorteed heeft onder het Werk Gods, dat in het teken van de ‘Eenheid der Apostelen’ staat, is zij tot dusverre door een afzonderlijken *Inlandschen* Apostel verzorgd, en heeft uit dien hoofde ten allen tijde een min of meer apart karakter behouden. Van eene *innige* samenwerking met die Gemeenten, welke hoofdzakelijk uit Europeanen bestaan en met den over *deze* gemeenten gestelden Apostel, is nooit bepaald sprake geweest, ook al bestond er wel eene hartelijke verhouding. [— —]

Na zijn [Sadrach’s] verscheiden zijn de door hem verzorgde Inlandsche Gemeenten min of meer in de versukkeling geraakt. De Opziener Jotham Mertoredjo, een schoonzoon van Apostel Sadrach, volgde zijn Vader (na diens ontslapen) als het ware automatisch op en nam de verzorging der Inlandsche Gemeenten ter hand. Hij stelde zich in verbinding met Apostel Van Oosbree en het gevolg van een en ander was dat, nadat Jotham Mertoredjo schriftelijk beloofd en verklaard had, trouw te willen blijven aan de Eenheid der Apostelen, hij met goedkeuring van het geheele Apostelcollegium in die Eenheid opgenomen en in 1926 tot Apostel over de Inlandsche Gemeenten op Midden-Java aangewezen werd.

Hoe het ook zij en welke redenen daartoe van de zijde van Mertoredjo ook mogen hebben bestaan, een feit is het, dat hij reeds enkele jaren na zijne officieele aanwijzing tot Apostel het contact met de apostelen van Oosbree en Faassen liet varen, slechts af en toe van zich deed hooren en ten slotte in zekeren zin gemeene zaak maakte met de op Midden-Java werkende zendelingen en predikanten.⁶⁰

Enige voorgangers van de inlandse gemeenten bezochten Apostel Faassen en lichtten hem in over de situatie. Ook wendden zij zich schriftelijk tot Apostel Van Oosbree in Nederland. Hun mededelingen aangaande de toestand op Midden-Java kwamen in het kort hier op neer, dat – afgezien van die zielen welke met Martoredjo waren meegegaan of zich in een andere richting opgelost hadden – nog 51 gemeenten, tezamen tellende ongeveer 4.500 zielen, het Apostolische werk trouw gebleven waren.⁶¹ Een andere telling dus dan van ds. Pol. We zullen in het midden laten wie er gelijk heeft, dat is bijna 80 jaar na dato ook niet meer belangrijk. Feit is echter wel dat bij de Zending vaak de wens de vader was van de gedachte. Javanen, Indiërs, tot christen maken was niet zo eenvoudig en als ze dan al christen werden, van wat voor ‘kwaliteit’ was

60 *Hersteld Apostolisch Weekblad, Organ der Hersteld Apostolische Gemeente voor Nederland en Koloniën*, jaargang 41 nr. 5, 3 februari 1935.

61 *Ibidem*.

dat christendom dan? Natuurlijk verwachtten de geldgevers in het ‘moederland’ resultaat... Hoe dan ook, er was dan op Midden-Java een bijzondere situatie ontstaan. Het merendeel van de gemeenten die eertijds onder de leiding stonden van Sadrach waren behouden gebleven, 51 van de 80, met ruim 4.500 zielen. Bijzondere omstandigheden vragen bijzondere maatregelen. Toen enige voorgangers van de inlandse gemeenten om een nieuwe Apostel vroegen ter vervanging van de ‘verrader’ Jotham, moesten de Apostelen Van Oosbree in Nederland en Faassen in Magelang afgaan op de informatie en de voorstellen van deze voorgangers.

Op zaterdagavond 17 maart 1934 werd ten huize van de Opziener Kenoh Soetoredjo in Karangjasa een bijeenkomst gehouden met alle inlandse voorgangers en ca. 250 leden, waarbij van Nederlandse zijde Apostel Faassen met echtgenote en Herder J. Widemann aanwezig waren.⁶² De bijeenkomst werd geleid door Oudste Markam Martosoedarmo. Kepas Tjitrowirjo ontving het Apostelambt, Kenoh Soetoredjo het Opzienersambt en Markam Martosoedarmo het ambt van Oudste. Zo werden de inlandse gemeenten weer onder een krachtdadige leiding gesteld na het wegllopen van Jotham en de ontredering die daarvan het gevolg was.

De arbeid van Apostel Faassen (1928-1949)

Apostel Faassen

De naam van Apostel Gradus Faassen is al enige malen gevallen. Hij werd geboren in 1880 in een rooms-katholiek gezin in Horsen (Land van Maas en Waal), tekende op een gegeven moment, zoals vele andere jonge Nederlandse mannen, voor de ‘Oost’, kwam als soldaat-ziekenverpleger in Indië en werkte daarna bij de spoorwegen en de post. De al eerder genoemde Herder J. Widemann was zijn buurman en via hem kwam Faassen in contact met het Apostolische werk. In 1914 werd hij opgenomen in de gemeente Cimahi, die een kerk had gebouwd van gevlochten palmladeren en palen van klapperbomen; in 1916 werd hij Diaken, in 1918 Priester en in 1920 Oudste. In 1928 ontving hij het Apostelambt en werd hem als opvolger van Apostel Schmitz de leiding over het Apostolische werk in Indië opgedragen. Hij was de laatste blanke Apostel daar. In de oorlog werd hij door de Japanners geïnterneerd. Na de oorlog, in januari 1946, zonden de doktoren hem met zijn

62 Opgenomen in *Hersteld Apostolisch Weekblad*, 41-6 (17-2-1935).

hele gezin naar Nederland om over die ellendige tijd heen te komen. Begin 1948 keerde hij naar Indonesië terug om te verzamelen en te herbouwen van dat wat na de oorlog nog overgebleven was, maar reeds in 1949 repatrieerde hij definitief. Het onderstaande is deels ontleend aan enkele verslagen uit die tijd, deels aan persoonlijke herinneringen van personen die in de jaren dertig en veertig deel uitmaakten van de Apostolische gemeenten op Java.

Toen Faassen in 1928 de leiding van het Apostolische werk in Indië overnam omvatte dit, de inlandse gemeenten op Midden-Java niet meegerekend, vijf stadsgemeenten (Surabaya, Magelang, Bandung, Cimahi en Batavia), bestaande uit Europeanen, Indo-Europeanen en Chinezen, en ongeveer veertig gemeenten van Indonesische landaard, samen 5.000 zielen. Onder deze laatste was een geheel Apostolisch dorp, namelijk Rawaselang, met enkele honderden zielen. In de stadsgemeenten werden de godsdienstoefeningen in twee talen gehouden, in het Nederlands en het Maleis; in de desa-gemeenten in het Javaans of Sundanees.

In de jaren dertig was de situatie van de voornaamste gemeenten als volgt.⁶³

1. Batavia, met als voorganger Priester Brouwer en later Herder J. Widemann, groot ca. 140 zielen. Tot deze gemeente behoorden relatief veel militairen.

De eerste diensten werden gehouden (in ieder geval rondom 1921 en enige jaren daarna) in een zaaltje dat gehuurd werd van de vrijmetselaarsloge, gelegen op de hoek van de Vrijmetselaarsweg en Waterlooplein Oost (nu Lapangan Banteng Timur), tegenover de noordvleugel van het gebouw van Financiën. Later kwam er een ander gebouwtje.

Dwars door Batavia liep de spoorbaan tussen Mr. Cornelis en de oude stad. In het centrum liep langs de spoorbaan van Weltevreden naar Tandjong Priok, een smal geasfalteerd weggetje, juist de belangrijkste winkelstraat 'Rijswijk' doorsnijdende en Noordwijk-binnen geheten. Hieraan gelegen en achter langs Noordwijk lopend lag een terreintje van een 750 vierkante meter van de spoorwegen, bestemd om er eventueel reserve-materiaal, zoals rails en bielzen, op te slaan. Omdat daar geen gebruik van gemaakt werd, vroeg Apostel Faassen dit stukje grond te mogen huren om er een vergaderzaaltje en een woonhuis op te plaatsen. De spoorwegen stemden toe en verhuurde het terrein aan de Apostolischen voor *f* 1,- per jaar. Er werd een gebouwtje opgezet, dat plaats bood aan ca. 180 zielen, met daarnaast een aardige woning.

2. Rawaselang, met als voorganger Oudste Elipas Atap met 280 zielen.

Langs de Grote Postweg tussen Buitenzorg en Bandung bevond zich een meer dan 200 hectare groot moeras (*rawa*). Door de overheid werd omstreeks deze tijd dit enorme gebied drooggelegd, geïrrigeerd en verkaveld en werd het, naar gelang van behoefte, gratis aan kerkelijke organisaties ter bebouwing en verdere

63 Gegevens ontleend aan schriftelijke mededelingen van W.E.H. Braun aan de auteur, d.d. 19 sept., 11 okt. en 22 nov. 1997 en van Fred Hoffmann aan Apostel G.J. Sepers, d.d. 28 sept. 1997, Archief NAK.

ontwikkeling aangeboden. Voor enkele Apostolische desa's op Midden-Java die op vrij hoge, kalkrijke, moeilijk bevoeibare landbouwgrond gevestigd waren, vroeg de Apostolische Kerk enige tientallen hectaren aan en kreeg die ook.

De betreffende desa's werden overgebracht naar het 'nieuwe' land. Dit gebeurde op 13 juni 1903⁶⁴ en dat werd een algemene feestdag in Rawaselang. De kern van het nieuwe woongebied kwam te liggen op zo'n 800 meter van de Postweg en was over een verhard pad lopend of per fiets bereikbaar. Voor de kerkdiensten werd een grote overdekte ruimte gebouwd met stammen van de cocospalm, afgesloten met matten van gevlochten bamboe. Stevige banken stonden op een verharde aarden vloer. In het levensonderhoud werd voorzien door landbouw en veeteelt van pluimvee, geiten enz. Wat overschoot van de eigen behoeften werd verkocht op de naburige markt in het plaatsje Cianjur (Tjiandjoer volgens de toenmalige spelling).⁶⁵

64 Zie Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 283.

65 Zie over de geschiedenis van Rawaselang ook Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 38, 181, 283, 347.

Cimahi: Priester Moonen en echtgenote; Apostel Faassen en echtgenote; Priester Slothouwer en Priester Van Binsbergen en echtgenote.

3. Cimahi, met als voorganger Priester Moonen, en 95 zielen.

Op ca. 10 km. ten noorden van Bandung ligt Cimahi. Als grootste garnizoensplaats in Indië bood het huisvesting aan meer dan 15.000 militairen. Cimahi was ook de plaats met het grootste, meest uitgestrekte en meest complete ziekenhuis in Zuidoost-Azië, waar ook burgers, familie van de militairen, terecht konden.

Aan de Kerkweg (Djalan Geredja), een smalle maar wel geasfalteerde weg, lag de stenen, spierwitte, Apostolische kerk met een eenvoudig tuintje en een over de hele lengte van het gebouw gebouwd balkon. Er was plaats voor 180 personen.

4. Bandung, met als voorganger Priester Van Binsbergen, en 145 zielen.

De kerk in Gang Rina was door een goed onderhouden tuin omgeven. Het was voor de helft van semi-permanent materiaal gebouwd. Er was plaats voor 240

personen. In het achterhuis was woonruimte. Na de oorlog werden de diensten gehouden bij Priester Scholten thuis. Nadat Faassen vrij was gekomen en in Andir een kerk had laten bouwen was daar Priester Slothouwer de voorganger met als hulp de Diaken Zweije. Weer later, tot eind 1958 was Districtsevan-gelist Zweije voorganger van Andir en na zijn terugkeer naar Nederland de Herder Namrun Armin.

5. Magelang, met als voorganger Priester Gräbe, en 120 zielen

Het gebouwtje in Magelang was ook van steen en ongeveer gelijk aan het gebouw in Bandung.

6. Surabaya, met als voorganger Herder Van der Steen, met 80 zielen en ongeveer 65 mariniers.

De kerkdiensten in Surabaya werden gehouden in een kamer van het gebouw van het Landsgerecht, dat centraal gelegen was en gemakkelijk bereikbaar. De voorganger stond dan ook op een plaats waar door de week een gewone rechter zat. Er moest een redelijk huurbedrag voor betaald worden, grond voor een eigen gebouw was niet beschikbaar. Elders in Surabaya werd een huis gebouwd met een verdieping voor de opvang van marine-broeders met walverlof. Het gebouw werd beheerd en onderhouden door een Apostolische zuster.

Alle gebouwen in de steden, waren ruim voorzien van een goede inventaris, behoorlijke kerkbanken en een harmonium. Ook in het gerechtsgebouw in Surabaya stond een harmonium.

In het begin beschikte Faassen nog niet over een auto. Alles werd lopend, per fiets of trein bezocht. Later was er wel een auto, zuster Faassen (de tweede vrouw van Apostel Faassen, van Duitse komaf) schreef tenminste in een verslag, gericht aan Apostel Van Oosbree in Nederland, van een reis die zij met haar man van 18 tot 31 januari tot 1939 maakte over Java: 'Op 18 januari werd dan de reis met de open Ford, die mijn man in de plaats van de buitengewoon kleine Austin gekocht had, ondernomen'. In dat verslag staan ook nog andere interessante zaken. Het echtpaar Faassen reisde eerst van Surabaya naar Bandung.

[Wij kwamen] vermoeid in Bandoeng aan. De voorganger Priester van Binsbergen gaat over ca. 6 weken met verlof naar Holland, zodat hier een en ander te doen was. De Gemeenschap bevat ongeveer 80 zielen, haast allemaal Europeanen en vergadert in een zeer eenvoudig, maar net gebouwtje, dat iedereen zien mag en bovendien keurig onderhouden wordt. Het zangkoor zong heerlijk en van den arbeid zelf is een stenogram opgenomen, dat zoo spoedig mogelijk uitgewerkt zal worden. [- - -] De gemeente Bandoeng kreeg ook een nieuwen Voorganger, Broeder Peet, die ook het Priestervermogen ontving, terwijl Br. Slothouwer hem als Diaken tot hulp gegeven werd. [- - -] Op algemeen wensch en verlangen was er Maandag-avond Broedervergadering, waarbij tenslotte ook de Zusters aanwezig mochten zijn. [---]

Tjimahi is een kapitel op zich zelf; de plaats is op een afstand van 10 km. van Bandoeng gelegen, feitelijk is Tjimahi één met Bandoeng, en ook weer niet. Maandag-ochtend hebben we het lokaal bekeken en zoo netjes het er in Bandoeng uitziet, zoo erg is het met Tjimahi gesteld. De weg naar het lokaal is al een onderneming op zichzelf, 't is een kampongweg. [- - -] Het gebouw zelf, dat er slecht en slordig onderhouden uitziet, is de reparatiekosten niet

waard, want zelfs het dak zou moeten worden vernieuwd, bijlappen kan al niet meer, soms moeten ze in den dienst met de parapluie op zitten.

Van Bandung reisde men naar het 80 km naar het westen gelegen Rawaselang.

Dinsdag-ochtend vertrokken we van Bandoeng naar Rawaselang, waar zich de Soendaneesche gemeente bevindt, waarvan U reeds verteld is geworden. Zij bestaat uitsluitend uit Soendaneezen, ca.300, behalve één Broeder, die een halfbloed is. Oudste Elipas Atap is hier voorganger. Bij de halte Tjirandjang leidt van den grooten postweg Bandoeng/Batavia een ca. 4 km lange landweg naar de nederzetting. Zulk een weg heb ik nog nooit met een auto zien berijden. [- - -] In het dorp aangekomen, gingen we over een bruggetje van bamboe naar het huis van Oudste Elipas Atap (die ons al tegemoet gekomen en meegereden was), waar het 'zangkoor' (een kleine 40 jonge bruine menschen) al aan het zingen was, n.l. één onzer koorliederen op Soendaneesche woorden. In het dorp staat een eigen gebouw, half uit steenen opgetrokken en boven tot het dak van gaas, heusch zoo erg klein niet, met een behoorlijke verhooging (van steen) en banken en stoelen, er is plaats voor wel 300 menschen. [- - -] Het zangkoor (met een voorzanger, geen dirigent) zong verscheidene liederen, uit den kleinen bundel en koorliederen, zuiver en in de maat; zelfs een mannenkoor hebben ze, en 't klonk werkelijk fijn, of er een orgel speelde. De stemmen zijn wel zuiver, maar niet soepel. Het is verbazend!

Diezelfde middag nog ging de reis verder naar Batavia.

De Woensdagochtend werd besteed aan besprekingen met Herder Widemann, een trouwe strijder van de 'oude garde', wien het eerlijke hart en de oprechte Liefde uit de oogen straalt. 's Avonds om half 8 was er samenkomst. Er was een echte blijde dankbare stemming onder de Broeders en Zusters, en al hebben de meesten van hun een bruin vel, ze verstaan toch allemaal Hollandsch, zoodat een toespraak in 't Maleisch overbodig was. Aangezien er enkele geloofskinderen niet aan plaats konden zijn, en er twee gezinnen geëigend zouden worden en 10 jonge menschen hun zelfstandigheid zouden krijgen, was het niet anders mogelijk, ook Donderdagavond samen te komen. Het gebouwtje, dat het voordeel heeft in 't centrum van de stad te liggen, is een zeer eenvoudig, uit gevlochten bamboe opgetrokken huis, dat echter netjes er uit ziet en goed onderhouden wordt.

Op vrijdagmorgen bracht het echtpaar een bezoek aan het Departement van Onderwijs en Eredienst, waar een rekest werd ingediend tot verkrijging van een legitimatiebewijs voor de spoorwegen, dat een besparing van 50% op dienstreizen oplevert. Vervolgens ging het oostwaarts richting Tegal, waar één gemeentelid woonde, en vandaar naar Magelang. De voorganger daar, Priester Gräbe, had een lijst met te verrichten werkzaamheden samengesteld. De gemeente bestond overwegend uit 'gekleurden, Javanen, halfbloeds en een paar Chineesche families en een Amboneesch gezin'. De dienst werd in het Nederlands en Maleis gehouden en de gemeente werd verrijkt met een Diaken en Onderdiaken. Er was verwijdering geweest tussen deze gemeente en de Apostel, maar in deze dienst werd die ongedaan gemaakt. 'De Voorganger, Priester Gräbe, betuigde dan ook met een stralend gezicht, weer waarlijk thuis gebracht te zijn en hij zeide, toch zeker de mond van allen te zijn, want dat er toch ook niet één was, die in den achterliggenden tijd niet meer of minder van Thuis, van Vader weg geraakt was.' Op dinsdagmiddag keerden Faassen en zijn vrouw in Surabaya terug, waar een nieuw kerkje in aanbouw was.

Vlakbij Soerabaja ontmoetten we enkele Broeders en Zusters met hun kinderen op de fiets, wat een vreugdevol weerzien was. [- - -] Den volgenden morgen zijn we naar den 'nieuwbouw' gaan kijken. Wel, de fundamenten, die met beton en vlechtijzer zeer solide er uitzien en me levendig aan 'Beth-Sean'⁶⁶ deden denken, liggen er reeds. Dus de bouwfirma heeft lang niet stil gezeten. De ligging is echt fijn, want het is een keurige buurt met allemaal nieuwe huizen en straten. Als ons bijgebouwtje er staat, wordt de eene straat nog doorgetrokken en het stuk grasland er voor tot de kali (gracht) tot een plantsoen gemaakt.⁶⁷

Omstreeks 1940 verhuisde Faassen naar Padalarang, een dorp gelegen aan de Grote Postweg, een 20 km. ten westen van Bandung. Het dorp was bekend om de beroemde kalkbranderijen en de grootste papierfabriek van Zuidoost-Azië, met een eigen station aan de spoorlijn van Bandung naar Batavia. Aan de Grote Postweg, temidden van een groot cocos- en fruitbomenland, liggende aan een redelijk groot meer, lag een klein huisje. Het stond al jaren leeg en de vraagprijs was laag. Het stond jaren leeg omdat de omwonenden geloofden dat er geesten in woonden. Door daar nog een schepje bovenop te doen, lukte het Faassen om de prijs nog meer omlaag te schroeven. Bij het huis was een groot stuk eigen grond waarop hij maïs, cassaven en andere gewassen verbouwde, voor eigen gebruik, maar ook om van uit te delen.

Zo was het Apostolische werk op Java 'gesetteld'. De aanvallen vanuit andere kerken waren allang verleden tijd. Men werd alom gerespecteerd en geaccepteerd, ook door de (plaatselijke) overheid.

Vlak voor de oorlog woonden verschillende Apostolische families in Padalarang: Faassen, Peet, Heidenis en Hoffman. Toen na maart 1942 de mannen geïnterneerd werden, haalde Faassen de vrouwen en kinderen zoveel mogelijk bij elkaar en stuurde ze naar Rawaselang. Ver voor de oorlog had hij daar voorraadschuren, extra akkers ter bewerking opgericht en extra hutten laten bouwen. Dat kwam nu goed van pas. Velen hebben in Rawaselang ondergedoken gezeten gedurende de oorlogsjaren. Oudste Apekrom (1871-1946) had de leiding over deze groep.

Faassen en zijn vrouw werden in het Cihapit-kamp in Bandung geïnterneerd, uiteraard gescheiden. Toch werd getracht verbinding met elkaar te houden, ondanks het gevaar dat daaraan verbonden was. De magere zuster Zweije kon door het riool kruipen. Aan de andere kant van het kamp wachtte Apostel Faassen haar al op. Hij beantwoordde de brieven die zij bij zich had, gaf opdracht de zusters zoveel mogelijk bij elkaar te houden en na de oorlog naar Bandung te gaan.

Bij die verschrikkelijke jaren van de oorlog en de Japanse bezetting willen we niet te lang stilstaan. Het houden van diensten was uiteraard onmogelijk. Immers, de broeders dienaren waren geïnterneerd of ondergedoken. Alleen in

66 Een buitenverblijf van de HAZEA te Zandvoort, omstreeks 1937 gebouwd.

67 G. Faassen en echtgenote, 'Beknopt verslag', *Hersteld Apostolisch Weekblad, Orgaan der Hersteld Apostolische Gemeente voor Nederland en Koloniën*, jaargang 45 no. 5, 26 februari 1939.

de Indonesische desa-gemeenten, zoals Rawaselang, kon op beperkte schaal de eredienst worden voortgezet. Na de oorlog bleek dat veel vernietigd was maar, wonder boven wonder, ook veel gespaard.

Tijdens de oorlog en de bezetting hebben de gemeenschappen op Midden-Java, o.a. in Yogyakarta en Gombong, zich goed weten te handhaven. Dat was o.a. te danken aan de Javaanse Opziener Raden Markam Martasoedarma, iemand van adel, die in 1940 dat ambt ontvangen had. Bij het uitbreken van de oorlog verhuisde hij naar Midden-Java. Nadat de Japanners het eiland bezet hadden was er voor Markam geen verbinding met Faassen meer mogelijk en daarom keerde hij terug naar Langenreja, waar hij in 1934 het ambt van Oudste ontvangen had. Bovendien begon kort na de oorlog de strijd voor onafhankelijkheid van Nederland, waardoor de verbinding met Faassen ook toen moeilijk bleef. Daarom wendde Markam zich tot de Apostel in Nederland. Maar helaas... daar bestonden eveneens problemen waardoor Markam verkeerde wegen ging en zich zelfs tot Stamapostel uitriep. Nadat hij door de Oudste Tan Biang Sing van de situatie op de hoogte gesteld was, keerde hij met ca. 1.300 zielen uit 25 gemeenten weer terug. Die terugkeer werd bezegeld in Rawaselang, er heerste grote vreugde, een karbouw werd geslacht en er was drie dagen feest. In 1956 ontving Martasoedarma het Apostelambt, dat hij uitoefende tot hij in 1965 in de rust (met emeritaat) ging. In 1976 is hij overleden.

Voor de Nederlandse Apostolischen betekende het einde van de Japanse bezetting niet het einde van alle ellende. De kampen zaten vol ex-geïnterneerden. Buiten de kampen heerste anarchie, waren diefstallen, opstand, berovingen en moord aan de orde van de dag. Faassen belandde in het kamp Banyubiru in Midden-Java, werd mishandeld en ontsnapte verschillende malen ternauwernood aan terechtstelling door de nationalisten. Nadat hij weer vrij man was moest het werk opnieuw opgebouwd worden. Eerst de gemeente Magelang. Deze gemeente kreeg als voorganger de Priester Ko Ik Hian, die tevens opdracht ontving de verbinding met de Apostolischen in Yogyakarta en de omliggende dorpen te herstellen. Later, in 1946, toen Faassen met vrouw en (pleeg)kind herenigd was, kreeg hij het uitdrukkelijke bevel van de artsen om naar Nederland te gaan om bij te komen van de doorstane ontberingen.

Begin 1948 kon Faassen weer terugkeren naar Java. Hij vond tijdelijk onderdak bij de Evangelist Gerrit Zweije. In Bandung-Andir richtte hij een ruimte in als hoofdkantoor voor het Apostolische werk in Indonesië. Halverwege de bouw ging de aannemer er met al het geld en materiaal vandoor. Nu werd iedereen opgetrommeld om te helpen het hoofdkantoor, waaraan ook een woonhuis verbonden was, af te bouwen. Enige broeders waren in dienst van de luchtmacht en daar kwam ook veel materiaal vandaan, zoals verf, hout, stenen enz. Zelfs de kinderen hielpen, ze konden stenen sjouwen. Het gebouw werd op 17 juni 1949 geopend. De dienst werd in drie talen gehouden. Nadat Apostel

Faassen in het Nederlands het begingebied gesproken had, ging hij in het Maleis verder. Daarna sprak de Oudste Tan Biang Sing en daarna de voorganger van Rawaselang, Priester Mian Kaian, in het Sundanees. Overigens was ook het koor uit Rawaselang te gast en aan het einde van deze dienst zongen de bruine en blanke zangers samen vanuit één hart en ziel.

Tijdens deze dienst droeg de Apostel Faassen de verzorging van de Indonesische gemeenten over aan de Oudste Hendra Tan Biang Sing, een Chinees, pas 29 jaar oud. Al tijdens zijn jeugdijaren gaf hij al blijk een kinderlijk-gelovig hart te bezitten. Hij sprak vier talen en leerde er nog bij. Apostel Faassen vertrok in december 1949 met zijn gezin naar Nederland en in 1950 werd hem ambtsrust verleend.

Apostel Faassen, Herder Widemann, Broeder Brauw, Oudste Tan Biang Sing, Priester Kamphuis en Evangelist Zweije

Met het definitieve vertrek van Faassen naar Nederland en het uitroepen van de Republiek Indonesië kwamen de Nederlandse bemoeienissen met Indië tot een einde, wat niet wil zeggen dat de Nederlandse belangen daar eindigden. Dat stopte min of meer in 1957, toen vele Nederlanders gedwongen werden Indonesië te verlaten. De Apostolische families Zweije, Van Brussel, Dumas en anderen kwamen naar Nederland terug, waar de opvang van overheidswege slecht geregeld was.

In 1951 werd de Oudste Tan Biang Sing door de Stamapostel naar Duitsland ontboden. Daar ontving hij in Frankfurt/M. het Apostelambt. Indonesië werd een zelfstandig Apostelgebied. Door de politieke verwickelingen was Tan Biang Sing gedwongen zijn naam te veranderen en werd dat Tansahsami. Hij overleed op 25 juli 1985. Zijn zoon, Alfons Tansahniko, is sindsdien Apostel voor Indonesië.

Op 84-jarige leeftijd, in 1964, bezocht Apostel Faassen nog één keer het land waar hij 48 jaar geleefd en gewerkt had. Hij bezocht Batujajar in de buurt van Bandung, waar hij lange tijd gewoond had. Toen naar Magelang waar een

Gemeente Bandung-Palasari voor de plaats van samenkomst op zondag aan de Jalan Naripan

dienst gehouden werd en een dag later naar Kayen waar een nieuwe kerk geopend werd. Vervolgens naar Yogyakarta waar de Apostel Markam Martosoedarma woonde en waar een nieuwe kerk gebouwd werd.

In Yogyakarta werd de pasar bezocht, waar een zakkenroller de bril van Faassen roofde, een nieuwe kostte 7.400 roepia. Een dag later naar Surabaya waar een dienst gehouden werd en verder naar Semarang. Toen enige dagen naar Bandung en godsdienstoefening in Andir. Verder naar de gemeenschap in Sukabumi en op de terugweg een bezoek aan Rawaselang, dat in de tijd van Apostel Faassen geheel uit Apostolische gezinnen bestond. Hier stond ook een nieuw kerkgebouw. Het was ontroerend alle getrouwen terug te zien. De sterke mannen uit zijn tijd waren nu bejaarden, de kinderen van toen volwassenen. Waar vroeger een voetpad was, was nu een goed berijdbare weg gekomen. Voor enkele oudere broeders was het gehoorapparaat van de Apostel iets heel

wonderlijks. Ze probeerden het apparaat en bemerkten tot hun stomme verbazing dat ze er beter door konden horen. Laten we verder de Apostel zelf aan het woord:

Voordat ik nu Indonesië weer ga verlaten wil ik U nog een kleine schets geven van de omstandigheden waaronder het werk Gods in Indonesië verricht wordt. Zoals ik heb waargenomen, is de inrichting van alle gebouwen nu nagenoeg hetzelfde, met een mooi altaar, banken enz. Vroeger was dat alles heel anders. Toen waren er geen banken, maar was er een balé balé, een heel grote tafel, laag bij de grond, waarop matten werden gelegd. De broeders en zusters namen hierop plaats in kleermakerszit. Zoals toen is ook nu nog in geen enkele gemeenschap een orgel of enig ander muziekinstrument, evenmin kent men onze bekende apostolische lectuur, zoals de Stem van de Wachter of de Goede Herder. De verzending van post is ook nog zeer moeilijk. Het duurt soms wel zes of meer dagen, voordat een brief besteld wordt, want de broeders wonen vaak zeer diep in de kampong. De broeders en zusters zijn dus geheel aangewezen op het Woord, dat de voorganger in de dienst van het altaar spreekt. In de kleine gemeenschappen diep in de kampongs is ook nog geen elektrische verlichting. Daar worden in de avonddiensten nog olielampen gebruikt. De verhouding tussen de broeders en zusters onderling is gelukkig van dit alles niet afhankelijk en zeer goed, zoals ik heb waargenomen.

Zo verliepen de komst en de ontwikkeling van het Apostolische werk in Indonesië. Heden gelden andere waarden en normen in dat land. Van de zijde van andere religies heerst een geest van onverdraagzaamheid waaronder alle christelijke kerken te lijden hebben. Toch zal God het werk Zijner handen niet laten varen en geldt onverminderd dat wat in de tekst al eens geschreven is: Hij zal zich een volk verzamelen uit alle geslachten en talen.⁶⁸

Christianity was first brought to the inhabitants of Java by some Europeans living there, among others Mr. F.L. Anthing en Mrs. C.P. Philips-Stevens. They succeeded in gathering congregations, which were led by Javanese, among whom Sadrach Surapranata was the most prominent. In 1879 Mr. Anthing came into contact with the Catholic Apostolic Church in the Netherlands, which had been established there since 1863 under the name Hersteld Apostolische Zendingsgemeente (from 1897 onwards: Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA), since 1959/60 Nieuw-Apostolische Kerk). He was ordained an Apostle for the Netherlands Indies and as such returned to Java. When he died (1883), the Nederlandse Zendingsvereniging, a mainstream mission society, took over the congregations he had founded. In Central Java, too, the mission tried bring the Christian congregations there under European leadership. However, Sadrach rejected

68 *Peta kehidupan dan pelayanan Umat Kristen di Indonesia*, een uitgave van het Indonesische Ministerie van Godsdienst te Jakarta, 1985, 135, geeft over 1984 voor de Gereja Kerasulan Baru di Indonesia 126 gemeenten en 12.531 leden, met 192 'predikanten'; het hoofdkantoor is gevestigd te Bandung. Daarnaast wordt op p. 142 de Gereja Kristen Kerasulan Indonesia genoemd, met 15 gemeenten en 2.000 leden; aangezien als centrum Ketug wordt genoemd betreft dit de voortzetting van de hiervoor genoemde 'Kerasoelan Ketuk'.

the dictate of the mission (1891) and in 1899 formally joined the HAZE, being ordained an Apostle himself for the congregations he had founded. As such he cooperated with the Apostles who guided the other Apostolic nuclei on the island. In 1922, however, the European leadership, like the Gereformeerde missionaries in 1891, came to the conclusion that Sadrach did not satisfy the standard of Apostolic orthodoxy. So he was persuaded to retire and his stepson Jotham Mertoredjo was ordained an Apostle in his place. He turned out to be the wrong choice. In 1933 Jotham went over to the Gereformeerde Gereja Kristen Jawi, which had become autonomous in 1931, taking about half of the Sadrach Christians with him. The other half continued in the Apostolic community, together with a number of racially mixed congregations in the cities and the Sundanese-speaking parish of Rawaselang, in West Java, which had been founded by followers of Mr. Anthing who had rejected the mission leadership. From 1928 until 1949 Apostle Gradus Faassen provided prudent and faithful leadership. After him the office of Apostle was given to Indonesians. Today there are several Apostolic groups in Indonesia. The most important of those is the Gereja Kerasulan Baru di Indonesia, the New Apostolic Church in Indonesia, which is in communion with the mainstream of the Apostolic movement in Germany and the Netherlands (Neu-apostolische Kirche, Nieuw-Apostolische Kerk). The central administration is in Bandung, West Java. The membership can be estimated at 12.500, the other groups being much smaller.

De doorwerking van de Gereformeerde zendingsbeginselen in de zending van de Gereformeerde Kerken in Midden-Java, 1894-1931¹

H. Reenders

Inleiding

Rond de jaarwisseling verschenen berichten in de pers, dat in de Molukken christenen onder dwang tot de islam waren overgegaan. Mannen en vrouwen waren tegen hun wil besneden door de *laskar jihad*, 'de soldaten van de Heilige Oorlog'. Voor deze schending van één van de meest elementaire mensenrechten beriepen de *laskar jihad* zich op het feit dat Portugezen eeuwen geleden voorouders van deze christenen onder dwang tot het christelijk geloof hadden bekeerd. Het gebeurde moest beschouwd worden als het rechtmatige herstel van de oorspronkelijke toestand. Molukkers waren van oudsher islamiet en behoren dat ook thans nog te zijn.

Het is echter de vraag of deze redenering wel klopt. Waren de Molukkers al tot de islam overgegaan voordat zij met het christendom in aanraking kwamen? En kunnen de *laskar jihad* zich voor hun optreden beroepen op de schending van de vrijheid van godsdienst in een ver verleden, toen dit recht nog niet was erkend?

Aan deze vragen ziet men het belang van de zendingsgeschiedenis. Dit geldt niet alleen ten aanzien van de Molukken, maar ook van Java. Ook op Java beschouwen veel andersgelovigen de aanwezigheid van de kleine christelijke minderheid als on-Javaans, als een gevolg van het kolonialisme, die daarom zo spoedig mogelijk ongedaan gemaakt zou moeten worden. Javaanse christenen wordt dikwijls voor de voeten geworpen, dat de eerste christenen op hun eiland handlangers van het koloniale bewind waren. Gesuggereerd wordt dikwijls, dat er geen christendom op Java zou bestaan als deze godsdienst door de Nederlanders niet aan de bevolking was opgedrongen. Maar wat is hiervan waar?

Gezien tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat veel Indonesische christenen grote belangstelling hebben voor de ontstaansgeschiedenis van hun kerken. Hierbij gaat het niet slechts om bevreemding van historische nieuwsgierigheid, maar om zelfrespect. Deze christenen zouden de beweringen van andersgelovigen over het ontstaan van kerk en christendom graag op hun waarheidsgehalte willen toetsen. Maar hoe kun je dat doen, als je het bronnenmateriaal niet bij de hand hebt, als dit ligt opgeslagen in moeilijk

1 Dit artikel is een bewerking van het door mij gehouden afscheidscollege aan de Theologische Universiteit te Kampen op 6 april 2001 onder de titel: Enkele opmerkingen over de zending van de Gereformeerde Kerken in Midden-Java, 1894-1931.

toegankelijke archieven in een ver land en in een vreemde taal? Vandaar dat op verzoek van de Indonesische kerken reeds vanaf het begin van de jaren 1980 gewerkt wordt aan de publicatie van geselecteerde documenten uit de archieven van Nederlandse zendingsorganisaties. Inmiddels zijn vijf delen verschenen betreffende de zending in Tanah Toraja, Sumba, West-Java, Zuid-Sulawesi en Midden-Java. Enkele delen zijn overeenkomstig de doelstelling reeds in het Indonesisch vertaald en genieten in dat land een grote populariteit. Tijdens mijn afscheid van de Theologische Universiteit in Kampen op 6 april j.l. mocht ik het zesde deel van deze serie presenteren.²

Dit deel is de *tweede* bronnenpublicatie betreffende de Gereformeerde zending in Midden-Java. Dat over deze zending niet één, maar twee delen zijn verschenen, heeft de volgende redenen. *In de eerste plaats* is Midden-Java een zeer belangrijk gebied. Het is het culturele en historische hart van Indonesië. Hier liggen de grote steden Yogyakarta en Surakarta met hun vorstenhoven. Monumenten als de Borobudur en Prambanan herinneren aan de bloei van hoge beschavingen in een ver verleden. Het was ook in dit gebied, dat aan het begin van de 20e eeuw de nationalistische beweging opkwam, evenals het reformisme binnen de islam. *In de tweede plaats* is het door de Gereformeerde zending betreffende Midden-Java nagelaten bronnenmateriaal bijzonder uitgebreid. Vanwege de gedecentraliseerde opzet van deze zending hebben acht verschillende zendingsinstanties in dit gebied gewerkt. Nadat de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV) haar werk in 1894 aan de Gereformeerde Kerken (GKN) had overgedragen, werd het terrein verdeeld over zes zendende kerken terwijl de coördinatie werd toevertrouwd aan de door de generale synode van de GKN benoemde deputaten voor de zending. Deze acht instanties vormden alle hun eigen archief. Een dergelijke veelheid van afzonderlijke archieven maakte de selectie van het bronnenmateriaal bijzonder gecompliceerd.

Om deze redenen werd aan het begin van de jaren 1990 besloten over te gaan tot de uitgave van twee bronnenpublicaties betreffende de Gereformeerde zending in Midden-Java. Het werk werd verdeeld tussen dr Chr.G.F. de Jong en mij. De Jong bewerkte het materiaal uit de periode na de eerste synode van de Javaanse Kerken van Midden-Java in 1931 en ik de periode daarvoor.³

Ik wil in dit artikel enkele opmerkingen maken over de zending van GKN (ZGKN) in Midden-Java. Ik beperk mij dus tot het tweede deel van mijn boek: de periode waarin de Gereformeerde Kerken het zendingsbeleid bepaalden en beheersten. In tien punten wil ik de vraag behandelen in hoeverre deze kerken trouw gebleven zijn aan de uitgangspunten van hun beleid. Deze tien punten of

2 H. Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*, Zoetermeer 2001. ISBN 90 239 0862 7.

3 Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java, 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer 1997.

aspecten vallen af te leiden uit de zendingsbeginselen die door Abraham Kuiper op de synode van Middelburg 1896 zijn geformuleerd. Bij elk van deze punten geef ik aan hoe het genoemde beginsel in de praktijk heeft gefunctioneerd of niet heeft gefunctioneerd. Aan het slot van het artikel geef ik een voorlopige evaluatie.⁴

Formulering van een eigen Gereformeerde zendingsleer en zendingsorganisatie (1892-1902)

De ZGKN in Midden-Java was vrucht van het missionaire elan van Doleantie en Vereniging (1892). Zij kwam voort uit de grote strijdbaarheid, die de GKN destijds beheerste en die gericht was tegen de invloed van de moderne theologie in het binnenland en de ‘valse’ godsdiensten in het buitenland. Deze strijdbaarheid kwam op haar beurt weer voort uit de vaste zekerheid ten aanzien van de waarheid van eigen geloofsovertuiging. Heel karakteristiek hiervoor was de speech die Abraham Kuiper hield bij de viering van de Vereniging op 17 juni 1892 in de Keizersgrachtkerk te Amsterdam. Hij vergeleek de vereniging van de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (NGK) met een huwelijk. Uit deze vergelijking mocht men echter niet de conclusie trekken, dat nu een periode van ‘stil huiselijk saamleven’ voor de verenigde kerken was aangebroken. Integendeel:

De strijd begint nu eerst recht. Het groote werk der Reformatie loopt nu niet ten einde, maar moet nu eerst terdege ter hand genomen. Ook wij moeten eene strijdende Kerk blijven. Veroveren moet ons doel blijven. [---]. Voor God moeten wij winnen, wat nog buiten staat, zoowel onder de heidenen als in eigen land. De *lasso* naar Java uitgeworpen. Onze strikken uitgezet, om het kind der wereld te vangen. En wij allen persoonlijk rusteloos op de lange jacht. [---].⁵

Deze woorden waren tekenend voor het missionaire elan, dat destijds de GKN bezieldde. Uit dit elan kwam een eigen zendingsleer en zendingsorganisatie voort, waarin de kerkelijke zending zich uitdrukkelijk wilde profileren tegenover de genootschapszending. Het een vond zijn neerslag in de zendingsbeginselen van de synode van Middelburg (1896) en het ander in de zendingsorde van de synode van Arnhem (1902).⁶

In beide gingen de GKN uit van *Gods soevereiniteit* als het beheersende beginsel, ook voor de zending. Dit betekent, dat de zending volgens genoemde synoden niet mocht opkomen uit de mens als vrucht van de menselijke

4 Ik heb mij bij het schrijven van dit artikel laten inspireren door het betoog, dat dr Th. van den End op 18 sept. 1987 hield bij de presentatie van zijn bronnenpublicatie betreffende de Gereformeerde zending op Sumba. Zie: Th. van den End, ‘Enkele opmerkingen betreffende de Sumba-zending der Gereformeerde Kerken in Nederland en haar archief’, *GIT* 88 (1988) 174-185.

5 *Acta Generale Synode GKN te Amsterdam 1892*, art. 6.

6 Zie: Reenders, *Midden-Java*, 30-32, 236-249 en 351-357.

bewogenheid met het lot van de heidenen. Alleen de gehoorzaamheid aan Gods bevel mocht beschouwd worden als de ware motivatie tot verkondiging van het Evangelie aan de volken. Men mocht ook geen zending bedrijven volgens zelfgekozen methoden en organisatiemodellen. Alleen de Schrift, waarin God *ook wat dit betreft* Zijn wil heeft geopenbaard, kan ons hierin de weg wijzen. En zo werden uit de Schrift de zendingsbeginselen en de zendingsorganisatie afgeleid.⁷

Aan het slot kom ik op deze redeneertrant nog terug. Eerst wil ik inhoudelijk in tien punten een beeld schetsen van de Gereformeerde zending zoals die zich in Midden-Java heeft ontplooid.

1. *De plaatselijke kerk als bevoegde zendingsinstantie*

De GKN koos voor decentralisatie van de zending. De leiding van het zendingswerk werd niet toevertrouwd aan één deputaatschap van deskundigen, maar aan de plaatselijke kerken. Hierachter zat het beginsel, dat de bevoegdheid tot zending door God niet rechtstreeks aan de synode was verleend, maar aan de plaatselijke geïnstitueerde kerk. Aangezien de meeste plaatselijke kerken niet in staat waren om de kosten van de uitzending van eigen zendingsarbeiders te dragen, mochten zij de hulp inroepen van plaatselijke kerken uit hun omgeving. Zo ontstonden rond 1900 samenwerkingsverbanden van genabuurde kerken ten behoeve van de zending van een plaatselijke zendende kerk. Een deel van deze zendende kerken richtte zich op Sumba en een ander deel op Midden-Java.

In Midden-Java ging de decentralisatie het verst. De zes zendende kerken die in dit gebied werkten, hadden hier niet alleen elk hun eigen zendingsarbeiders, maar zij verdeelden zuidelijk Midden-Java ook in zes ressorten, waarin deze kerken elk voor zich een zelfstandig beleid voerden met eigen begroting en salarisregeling.⁸ Ten zuiden van de bergen in het midden van Centraal-Java lagen van west naar oost het Rotterdamse terrein Banyumas, het Friese Kebumen en het Utrechtse Purworejo, met noordelijk hiervan het Delftse terrein Wonosobo en het Middelburgse Magelang en ten oosten hiervan de vorstenlanden Yogyakarta (toegewezen aan Amsterdam) en Surakarta (aanvankelijk ook toegewezen aan Amsterdam, maar op 1 januari 1923 overgedragen aan de zendende kerk van Delft).⁹

Dr Chr.G.F. de Jong heeft in 1996 aangetoond, dat de GKN zich voor deze decentralisatie ten onrechte op Voetius beriepen en dat in plaats daarvan con-

7 Zie: H. Reenders, 'Reformatie van de zending naar calvinistisch model. De synode van Middelburg 1896', *DZOK* 3/2 (1996) 6-29 en P.N. Holtrop (red), *ZGKN 100* (Kampen 1996) 12-35.

8 De ZGKN droeg aan het begin van de 20e eeuw het noordelijke deel van Midden-Java over aan de Salatiga-zending en concentreerde zich op 'Midden-Java ten Zuiden'. Zie: Reenders, *Midden-Java*, 44-45.

9 *Idem*, 34-38 en 45-48.

gregationalistische neigingen hen ertoe hadden gebracht.¹⁰ Een voordeel van de decentralisatie was, dat de betrokkenheid bij het werk van de zending erdoor werd bevorderd. Veel gemeenteleden kenden de namen van de missionair predikant en de andere zendingsarbeiders van de zendende kerk waartoe zij behoorden; zij hadden meestal ook wel enig idee van de geografie van het betrekkelijk kleine zendingsterrein en van de problemen, waar de zending voor stond. Er zaten echter ook grote nadelen aan deze organisatie. Zij leidde tot verbrokkeling. Er ontstonden grote verschillen tussen de ressorten, niet alleen ten aanzien van het salaris van de medewerkers, maar ook ten aanzien van de relatie tussen de op Java geïnstitueerde kerken en de zendende kerken in Nederland.¹¹ In de archieven van de zendende kerken berusten veel documenten betreffende de pogingen, die in de loop der jaren zijn ondernomen om het overleg en de samenwerking van de zendende kerken te bevorderen en betreffende de discussie over centralisatie en decentralisatie in de zending. Na de oorlog sloeg de balans definitief door naar de centralisatie.¹²

2. De missionair predikant als gevormachtigd verkondiger van het Evangelie en planter van kerken

Voor de Tweede Wereldoorlog waren de GKN en de CGK de enige zendingsorganisaties die geen zendelingen, maar missionair predikanten in dienst hadden. Hierachter zat het beginsel, dat de verkondiging van het Evangelie en de planting van kerken alleen aan door de kerken *gevormachtigde ambtsdragers* mocht mochten worden toevertrouwd. Kuyper had ernstig bezwaar tegen het instituut van de zendeling. Tot ergernis, ook van veel Gereformeerden, stelde hij de zendelingen van de zendingsgenootschappen gelijk met oefenaren en kwakzalvers, omdat zij geen kerkelijke aanstelling hadden en volgens hem als onbevoegden optraden.¹³ De missionair predikant moest volgens Kuyper aan de hoogste eisen voldoen. Behalve de voor iedere predikant vereiste universitaire opleiding moest hij een scherp inzicht hebben in belijdenis en kerkorde en kennis bezitten van elenctiek, etnologie en de Javaanse taal. Het beste was voor de zending nog niet goed genoeg. Hogere kringen zouden niet alleen hun geld, maar ook hun kinderen ervoor over moeten hebben.¹⁴

Deze vereisten hebben geleid tot een enorme sprong voorwaarts wat betreft de kwaliteit van de missionaris. De Gereformeerde zending telde bijzonder begaafde personen onder haar missionair predikanten. Ik herinner slechts aan L.

10 Chr.G.F. de Jong, 'De onhoudbaarheid van de visie van Middelburg 1896', *DZOK* 3/2 (1996) 30-50 en P.N. Holtrop (red.), *ZGKN 100* (Kampen 1996) 36-56.

11 Reenders, *Midden-Java*, 57-58.

12 Zie hiervoor het bovengenoemde artikel van De Jong.

13 Reenders, *Midden-Java*, 43-44, 49-50, 242.

14 H. Reenders, 'De gereformeerde missionaire predikant in de eerste helft van de 20e eeuw' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Ned. Protestantisme na 1800* (Kampen 1997) 227-253.

Adriaanse, D. Bakker en diens zoon F.L. Bakker, B.J. Esser, H.A. van Andel, A. Merkelijn, K. van Dijk, J.H. Bavinck en H. Bergema. Toch schreef de cultureel-antropoloog H.Th. Fischer in 1932, dat de missionair predikanten van Midden-Java ‘hoe goed ook theologisch geschoold [– – –] tot de slechtst opgeleide zendelingen van Nederlands Indië’ behoorden.¹⁵ Ook dit is waar, want tot 1939 hadden de Gereformeerde Kerken geen zendingsopleiding. Artsen en verpleegsters kregen nauwelijks enige zendingsopleiding, terwijl de missionair predikanten in de regel slechts een paar maanden studieverlof werd vergund, om zich – zonder begeleiding – voor te bereiden op het classicale examen in de missionaire en etnologische vakken. Vaak kwamen de predikanten pas op de boot aan de studie van het Javaans toe. De meeste missionair predikanten haalden deze achterstand in de loop der jaren wel in, maar hun start was slecht. Men kan zich afvragen of dit tekort misschien een gevolg was van een zekere eenzijdigheid in de ZGKN, die wel veel aandacht besteedde aan de tekst van het te verkondigen Evangelie, maar de context waarin het Evangelie verkondigd moest worden, dikwijls verwaarloosde. In de archieven bevindt zich veel materiaal betreffende de jarenlange discussie over de missionaire opleiding, welke voorafging aan het besluit van de synode van Arnhem in 1930 om tot de aanstelling van een zendingshoogleraar in Kampen, tevens belast met de opleiding van zendingarbeiders, over te gaan.¹⁶

3. De keuze van het zendingsterrein op goddelijke aanwijzing

Uit de souvereiniteit Gods volgt overeenkomstig de synode van Middelburg, dat de keuze van het zendingsterrein niet aan de menselijke willekeur is overgelaten, maar dat men ook hierin rekening moet houden met de aanwijzingen Gods in de Schrift en de geschiedenis. Op grond van de redenering dat de bevolking van Nederlands-Indië ‘onder Gods bestel’ aan Nederland was toevertrouwd en dat God in dat land aan elke groep mensen niet evenveel invloed op het geheel gegeven had, kwam de synode tot de conclusie dat de Gereformeerde zending haar grootste kracht moest richten op ‘het hoofdvolk’, op de Javanen.¹⁷ In feite was dit een legitimatie achteraf van de overname van het zendingsterrein van de NGZV in 1894. Ja, eigenlijk was er niet eens gekozen, want al vanaf de Doleantie vormde het bestuur van de NGZV een personele unie met de zendingdeputaten van de dolerende kerken.¹⁸ Opmerkelijk is, dat Kuyper, de opsteller van de zendingsbeginselen van 1896, later van deze ‘goddelijke aanwijzing’ van het zendingsterrein Midden-Java

15 *Idem*, 234.

16 Dit besluit werd pas geëffectueerd in 1939, toen dr J.H. Bavinck het ambt van hoogleraar in de zendingswetenschappen te Kampen aanvaardde en de verantwoordelijkheid voor de zendingsopleiding op zich nam. Zie: Reenders, *Midden-Java*, 44, 755-758.

17 *Idem*, 243-244.

18 Het synodaal convent van de NGK benoemde in 1887 de NGZV-bestuurders ds. F. Lion Cachet en W. Hovy tot deputaten voor de zending. Zie: *Idem*, 28-29.

afstand heeft genomen. Op een reis rond de Middellandse Zee na zijn aftreden als minister (1905) kwam hij zeer onder de indruk van de kracht van de islam en van de schijnbare vruchteloosheid van de zending onder islamieten.¹⁹ Deze ervaring, in combinatie met de pacificatie van de Buitengewesten, waartoe zijn ministerie de opdracht had gegeven, bracht hem omstreeks 1910 tot het voorstel het zendingswerk op Java af te bouwen en zich vooral te richten op de Buitengewesten. Daar zouden de Gereformeerden meer bekeerlingen kunnen maken dan in Midden-Java. Hierbij was haast geboden, want als de bevolking van de Buitengewesten eenmaal onder de bekoring van de islam was geraakt, zou het vrijwel onmogelijk zijn haar ooit nog tot het christelijk geloof te bekeren. Deze voorstellen van Kuyper verwekten grote onrust onder de zendingsarbeiders in Midden-Java. De missionair predikant van Banyumas, dr B.J. Esser, schreef er een brochure tegen.²⁰ In 1914 wees de synode van Den Haag de voorstellen af tot opluchting van velen.²¹

Deze zaak heeft veel sporen nagelaten in de zendingsarchieven. De goddelijke aanwijzing in de geschiedenis bleek minder evident dan gedacht. Bovendien gingen de sombere uitspraken van Kuyper ten aanzien van de zending onder islamieten niet op voor het zendingsterrein Midden-Java. Toen de eerste synode in 1931 bijeenkwam telden de kerken van Midden-Java ten Zuiden meer dan 8.000 zielen. Zo'n groot aantal bekeringen onder islamieten was uniek in de wereld.

4. De voorbereiding en versterking van de Evangelieverkondiging door hulpdiensten

Volgens de synode van Middelburg moest de zendingsmethode bestaan in overtuigen en planten van kerken. Overtuigen zou het meeste effect hebben als het werd voorafgegaan door onderwijs en medische zorg. Dankzij de eerste hulpdienst zouden andersgelovigen de bijbel kunnen lezen, terwijl de tweede het wantrouwen tegen de zending zou wegnemen. Dit voorbereidende werk mocht echter niet beschouwd worden als zending in de eigenlijke zin van het woord. Het waren slechts hulpdiensten, die evengoed of misschien zelfs beter door particuliere organisaties verricht zouden kunnen worden.²²

Toch heeft dit principe in de praktijk er niet toe geleid dat de hulpdiensten verwaarloosd werden. Integendeel, juist de ZGKN in Midden-Java telde in 1927 meer Javaanse lagere scholen dan enige andere zendingsorganisatie op het eiland.²³ In Midden-Java ten Zuiden stond in 1925 meer dan de helft van alle

19 Zie: A. Kuyper, *Om de oude wereldzee*, Amsterdam z.j.. Zie ook: H. Mintjes, 'In de lijn van Abraham. Honderd jaar Gereformeerde Kerken en de Islam', *DZOK* 3/2 (1996) 140-159.

20 B.J. Esser, *De goddelijke leiding in de zending*, Rotterdam 1914.

21 Reenders, *Midden-Java*, 45, 494-496 en 526-531. Zie ook: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, J. de Bruijn en G. Puchinger (red.), (Franeker 1985) 470-475 en 501-502.

22 Reenders, *Midden-Java*, 245-246.

23 *Idem*, 63.

christelijke Nederlandstalige scholen in Indonesië.²⁴ Door haar inzet voor het onderwijs kwam de Gereformeerde zending tegemoet aan de grote honger naar onderwijs bij de Javaanse bevolking als gevolg van de zogenoemde ‘ontwaking van Java’ in het eerste decennium van de 20e eeuw.²⁵ Ook de medische dienst kreeg een grote omvang. Van alle zendingsorganisaties, werkzaam in Indonesië, telde de ZGKN in Midden-Java de meeste hospitalen. Door in te gaan op de medische nood van de bevolking en door een alternatief te bieden voor de *dukun* (de traditionele heilmeesters) nam zij vooroordelen tegen het christendom weg en baande zo voor velen de weg tot Christus.²⁶

Ook *hierin* was het leven sterker dan de leer, zodat de onderwijzers, artsen en verpleegkundigen zichzelf als volwaardige zendingsarbeiders beschouwden. Het plan uit de jaren 1920 om de medische dienst over te dragen aan een vereniging, werd door dan ook door hen verworpen, o.m. met het argument dat de verkondiging niet slechts door het woord, maar ook *door de daad geschiedt*.²⁷

5. Het aannemen van overheidssubsidies voor de hulpdiensten

Het medische en educatieve werk van de zending in Midden-Java zou nooit zo’n expansie gekregen hebben, als het niet door de overheid was gesubsidieerd. Deze subsidies waren zeer royaal: bij het onderwijs liepen ze op tot ca 100% en in het medische werk tot ca 75% van de bouw- en exploitatiekosten.²⁸

Stond dit aannemen van subsidies niet op gespannen voet met het reeds genoemde beginsel, dat de zendingsmethode geen andere mocht zijn dan overtuigen? En werkte de aanvaarding van deze subsidies niet het verwijt in de hand, dat het christendom op Java vrucht was van het kolonialisme? In eerste plaats moeten wij goed beseffen, dat de zending in Midden-Java tot diep in de 19e eeuw verboden was uit vrees voor onrust en opstand onder de bevolking. Pas na het midden van deze eeuw kwam de verbreiding van het christendom op gang op initiatief van particuliere gelovigen, namelijk van drie eenvoudige vrouwen, die het Evangelie doorgaven aan hun personeel. Ondanks de tegenwerking van de overheid telde het christendom aan het eind van de 19e eeuw in Midden-Java meer dan zesduizend aanhangers, hetgeen niet te danken

24 *Idem*, 65.

25 Zie voor de ontwaking van Java, de omstreeks 1908 op Java ontwaakte begeerte naar economische en politieke vrijheid en zelfstandigheid: *Idem*, 445-449.

26 *Idem*, 66-67, 759-761. De ZGKN maakte naam als pionier op het gebied van de opleiding van Javaanse geneeskundigen in Indonesië en door het zgn *Yogyase systeem*, het stichten van hulpziekenhuizen, die nauw verbonden waren met het hoofdziekenhuis en onder leiding van Javaanse verpleegkundigen stonden.

27 *Idem*, 673-676.

28 *Idem*, 62-67.

was aan Nederlandse zendelingen, maar aan het werk van deze vrouwen en aan dat van de charismatische *Javaanse* goeroe Sadrach Soerapranata.²⁹

De tegenwerking van het gouvernement hield pas op aan het begin van de 20e eeuw, toen de confessionele partijen in Nederland aan de macht kwamen en *de ethische politiek* – gericht op verbetering van de levensomstandigheden van de bevolking – het koloniale beleid ging bepalen. Het was in het kader van deze politiek, dat het gouvernement royale subsidies verleende aan particuliere scholen en ziekenhuizen. Echter niet alleen aan die van de zending, maar ook – zij het in veel geringere mate – aan die van theosofische en islamitische organisaties, zoals de Mohammadyah.

De Gereformeerde Kerken hebben in 1902 na veel aarzeling de subsidies van de overheid voor de hulpdiensten van de zending aanvaard.³⁰ Achteraf is het moeilijk om te beoordelen of dit in alle opzichten een goed besluit is geweest. Aan de ene kant staat vast, dat de zending zonder deze subsidies nooit zoveel zegenrijk werk had kunnen verrichten in Midden-Java als zij heeft gedaan. Aan de andere kant had de zending zich af moeten vragen of deze royale overheidssteun door anderen misschien opgevat zou kunnen worden als bevoorrechtiging van het christendom en als een vorm van samenwerking tussen de zending en de koloniale overheerser.

Dat de aanvankelijke aarzeling ten aanzien van het aanvaarden van deze subsidies in de loop der jaren nagenoeg verdween, valt overigens heel goed te verklaren vanuit de Gereformeerde denkwereld van destijds. In de eerste plaats beschouwden de Gereformeerden – zoals gezegd – het werk van scholen en ziekenhuizen officieel niet als zending doch slechts als een voorbereiding erop. Subsidie voor de Evangelieverkondiging wezen zij uitdrukkelijk af, maar wat was ertegen overheidssteun aan te nemen voor onderwijs en medische zorg? In de tweede plaats wilden de Gereformeerden niet alleen in het moederland, maar *ook in de koloniën* eindelijk wel eens volop profiteren van de door hen in de schoolstrijd bevochten gelijkstelling met andere groepen in de samenleving. Deze twee factoren hebben hen waarschijnlijk blind gemaakt voor de gevoelens, die het aannemen van de royale subsidies aan moslimzijde konden opwekken.³¹

6. *Het benaderen van de andere godsdiensten op antithetische wijze*

In navolging van Abraham Kuyper beschouwden de Gereformeerden het christendom als de enige ware religie. Andere religies waren in hun ogen

29 *Idem*, 13-14.

30 *Idem*, 63-64.

31 Zie voor de steun van resident en sultan van Yogya aan het armenhuis te Tungkak en de verantwoording hierover bij de moslims: *Idem*, 727.

vervalsingen van Gods openbaring. Daarom was niet het gesprek met, maar de bestrijding van deze religies de wijze waarop zij benaderd moesten worden.³² De missionair predikanten waren zich bewust van het bijzondere karakter van de islam in Midden-Java. De godsdienst van de Javanen kwam op hen over als een mengsel van islam, hindoeïsme en magische mystiek, waarbinnen de laatste twee elementen dikwijls de overhand schenen te hebben. Zij ontdekten ook, dat de massa veel minder door de islam bezield werd dan andere islamitische volkeren. Dit was echter bezig te veranderen sedert ‘de ontwakning van Java’, die gepaard ging met een ‘opleving van de islam’. De islam werd steeds meer een bindmiddel en inspiratiebron voor de bevolking in haar strijd tegen de koloniale overheersing. In verband hiermee werd overgang tot het christendom ook steeds vaker beschouwd als verraad aan de nationale zaak. De openlijke tegenstand en bestrijding van de zending nam toe.³³

Overeenkomstig de bovengenoemde Gereformeerde opvatting over de andere religies was het oordeel van de missionair predikanten over de islam in de door ons besproken periode vrijwel uitsluitend negatief. Zij noemden deze godsdienst ‘een werktuig van Satan’ of ‘een valse waan’, waarvan ‘vroom ingeklede zinnelijkheid’, zelfvoldaanheid en fatalisme opvallende trekken waren.³⁴ Uit de archieven blijkt niet, dat de Gereformeerde zending in deze periode de Samenwerkende Zendingcorporaties volgde op hun weg naar een meer open benadering van deze godsdienst.³⁵ De enige uitzondering hierop vormt een serie artikelen van dr B.J. Esser te Banyumas.³⁶ In 1917 schreef deze bijzondere missionair predikant over het schone in de islam (zoals de *Fatiha*, het eerste hoofdstuk van de Koran) en over de islam als een kracht ten goede. Esser zag allerlei waarheidselementen in de islam, die hij beschouwde als gaven van God en waarbij hij in zijn prediking wilde aansluiten.³⁷

7. *Het opbouwen van zelfstandige kerken, gecoördineerd aan de zendende kerk*
Dat op de planting van kerken bij de Gereformeerden meer nadruk lag dan bij de genootschapszending, komt in de correspondentie tussen de zendelingen en

32 Zie voor de visie van de synode van Middelburg 1896 op de andere godsdiensten: *Idem*, 246. De missionair predikanten hadden in het algemeen weinig kennis van de islam, hetgeen pas veranderde na het bezoek van de bekende Amerikaanse islamoloog van Nederlandse en Gereformeerde afkomst dr S.M. Zwemer in 1922. Zie hiervoor: *Idem*, 651-654.

33 *Idem*, 520-524, 563-564.

34 *Idem*, 196, 411-412, 461-463.

35 Zie: Wouter Smit, *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingcorporaties (1797-1951)*, Zoetermeer 1995.

36 De gesprekken van de zendelingen in Yogya met vertegenwoordigers van de Mohammadyah en Ahmadyah waren voornamelijk bedoeld om misverstanden over het christendom weg te nemen. Zie: *Idem*, 696-698. Zie voor de antithetische visie van D. Bakker op de islam: *Idem*, 656-665.

37 *Idem*, 583-589.

de zendende kerken heel duidelijk tot uiting. Ecclesiologische vragen namen hierin een belangrijke plaats in.³⁸

Opmerkelijk is de snelheid waarmee de synode van Middelburg aan de Javaanse gemeenten zelfstandigheid wilde verlenen. Zo spoedig mogelijk moesten ouderlingen en diakenen worden gekozen en kerkenraden worden ingesteld.³⁹ Nederlandse kerken moesten hun macht over deze Javaanse gemeenten zo snel mogelijk uit handen geven. Zij waren tenslotte niet aan de GKN *gesubordineerd*, maar met deze kerken *gecoördineerd*. Nederlandse kerken mochten de Javaanse kerken wel ‘steunen en raden, maar zich nooit enige autoriteit over haar aanmatigen’.⁴⁰

Wat is hiervan terechtgekomen in de praktijk? Met een beroep op dit beginsel en in de hoop Sadrach, volgens wie de zending de baas wilde spelen in de Javaanse kerken, de wind uit de zeilen te nemen, stelde Adriaanse reeds in 1900 de ambten in in Purworejo en Temon.⁴¹ De zendende kerk van Utrecht en de synoden van 1902 en 1905 gaven echter tegengas. De Javaanse gemeenten moesten wel *rijp zijn* voor de instituering en een missionair predikant mocht de instituering *niet op eigen houtje* verrichten, maar pas nadat hij er toestemming voor had gekregen van zijn zendende kerk op advies van de algemene vergadering.⁴² Hierdoor duurde het elf jaar voordat weer een Javaanse gemeente werd geïnstitueerd.⁴³ Met name de instituering van de kerk van Yogya in 1913 heeft heel wat voeten in de aarde gehad.⁴⁴

Vanwaar deze vertraging? Uit de archieven blijkt dat het de Gereformeerden in de praktijk veel moeite kostte om de Javaanse gemeenten los te laten. Bezorgdheid over voortzetting van de zendingsarbeid door Javanen,

38 Volgens Bernd Brandl verschoof als gevolg van de verkerkelijking van de zending het doel van de Gereformeerde zending van het winnen van zielen naar de planting van kerken. De grote aandacht voor de kerkorganisatie en de belijdenis zou ten koste gegaan zijn van die voor de bekering en de nieuwe levenswandel van de Javaanse christenen. Zie: Bernd Brandl, *Die Neukirchener Mission. Ihre Geschichte als erste deutsche Glaubensmission* (Köln 1998) 218-219.

39 De synode van Middelburg gaf niet duidelijk aan, wanneer het moment van instituering was aangebroken. Zij verklaarde alleen, dat dit moest gebeuren, ‘zoodra meerdere geloovigen openbaar worden, en de kracht hiertoe aanwezig blijkt’. Zie: Reenders, *Midden-Java*, 247.

40 *Idem*, 247.

41 Zie voor de instituering van Purworejo en Temon, die plaats vond na de overgang van Sadrach tot de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen: *Idem*, 309-311, 319-331 en de bijdrage van J. Waerts elders in dit nummer.

42 Zie voor de bezwaren van de kerk van Utrecht: *Idem*, 332-333. Zie voor de bepalingen van de synode van Arnhem 1902 artikel 19 van de door haar vastgestelde zendingsorde: *Idem*, 355. De synode van Utrecht 1905 werkte het genoemde artikel van de zendingsorde nader uit in een leidraad voor de instituering. Zie: *Idem*, 391-396.

43 De kerkenraad van Glonggong werd op 3 januari 1911 ingesteld. Zie: *Idem*, 454-457.

44 Reeds in 1908 sprak de Afzonderlijke Vergadering van Missionair Predikanten uit, dat de instituering van Yogya ‘noodzakelijk en wenschelijk’ was, maar door de kerkenraad van Amsterdam werd het moment van instituering vanwege allerlei bezwaren verschoven naar 5 november 1913. Zie: *Idem*, 58, 427, 457-461, 488-490, 496-500 en 514-517.

ongerustheid over de trouw van Javanen aan de Gereformeerde leer en onderschatting van de kwaliteit van de Javaanse ambtsdragers – zo kenmerkend voor een koloniale samenleving – leidden ertoe, dat de meeste zendende kerken een zekere autoriteit over de Javaanse gemeenten wilden behouden via hun missionair predikant.⁴⁵ Meende Adriaanse in 1900 nog, dat het aanstellen van Javaanse predikanten en de opbouw van het kerkverband niet lang op zich zouden laten wachten, pas in 1926 werd de eerste Javaanse predikant bevestigd en in 1928 de eerste officiële classisvergadering gehouden. In 1931 kwam de eerste synode van Javaanse kerken, bestaande uit Javaanse afgevaardigden en onder Javaanse leiding, bijeen.⁴⁶

8. *Het opbouwen van inheemse kerken met een eigen belijdenis, kerkorde en liturgie*

In tegenstelling tot het hardnekkige misverstand, dat de Gereformeerde zending op Java filialen of kopieën van de Nederlandse Gereformeerde Kerken wilde planten,⁴⁷ streefde deze zending wel degelijk naar de opbouw van *inheemse kerken*. In overeenstemming met Kuypers waardering voor de pluriformiteit in de schepping werd de verscheidenheid van talen en culturen en de rechtmatige invloed ervan op de geloofsexpressie en liturgie ten volle erkend. Middelburg sprak uit: ‘Overmits God niet alle volken eender schiep, maar den Javaan anders dan ons, oostersch in wijze van voorstelling, [– – –] mag nimmer de eisch gesteld, dat hij onze vormen overneme, maar moet uit den boezem zelf van het bekeerde deel der Javanen die oostersche vorm voor lied, gebed en belijdenis opkomen, die bij zijne existentie past’.⁴⁸

In de praktijk gebeurde echter ongeveer hetzelfde als wat met de zelfstandigheid van de Javaanse kerken gebeurde. Dat het zou moeten komen tot een eigen Javaanse geloofsexpressie werd erkend, maar dit zou toch pas werkelijkheid kunnen worden in een verre toekomst. De Javaanse kerken moesten eerst maar beginnen met de aanvaarding van de Gereformeerde

45 De kerkenraad van Amsterdam achtte de Javaanse kandidaten voor het ambt (nog) niet in staat een volledig zelfstandige kerkenraad te vormen en de leiding van het zendingswerk in Yogyakarta op zich te nemen. Ook de vrees, dat de Javanen zouden afwijken van de Gereformeerde belijdenis en kerkorde, speelde een rol. Zie: *Idem*, 488-489 en 511. Zie voor de positie van de missionair predikant in de geïnstitueerde gemeente: *Idem*, 58, 511-517, 555-558.

46 De belangrijkste redenen voor de vertraging in het aanstellen van Javaanse predikanten waren de hoge eisen, die de GKN aanvankelijk stelden aan de opleiding van deze predikanten en de aanvankelijke voorwaarde, dat de Javaanse gemeenten in hun levensonderhoud moesten voorzien. De vertraging in de opbouw van het kerkverband was een gevolg van de bovengenoemde vertraging in de instituering van de gemeenten en in de aanstelling van Javaanse predikanten. Zie: *Idem*, 58-60 en 321.

47 Bernd Brandl omschreef nog in 1998 het doel van de ZGKN als “Verpflanzung einer europäischen Kirche nach Java”. Zie Brandl, *Neukirchener Mission*, 218-219.

48 Zie: Reenders, *Midden-Java*, 246.

belijdenisgeschriften, kerkorde en liturgie. Als de tijd er rijp voor was, zouden zij tot revisie van deze belijdenisgeschriften kunnen overgaan in aansluiting aan de eigen context.⁴⁹

Adriaanse en de synodale zendingsdeputaat ds. W.H. Gispen jr. maakten aan het begin van de 20e eeuw bezwaar tegen de overdracht van de drie Formulieren van Enigheid aan de Javaanse kerken. Adriaanse wilde volstaan met de Apostolische Geloofsbelijdenis en Gispen jr. met een verkorte, op Java toegesneden Heidelbergse Catechismus. Gispen vond, dat de Javanen zoveel mogelijk ruimte moesten krijgen voor hun eigen geloofsexpressie en dat een uitgebreide confessie uit het Westen dit in de weg zou staan.⁵⁰ De synode van Utrecht 1905 koos echter voor de overdracht van de drie Formulieren van Enigheid.⁵¹ Uiteindelijk heeft alleen de Heidelbergse Catechismus een belangrijke plaats in de Javaanse kerken gekregen, omdat de andere belijdenisgeschriften nog niet in het Javaans waren vertaald. De kerken besloten op hun eerste synode in 1931 de bijbel naar de verklaring van de Heidelbergse Catechismus als voorlopige grondslag van hun kerkelijke gemeenschap aan te nemen.⁵² Tot de opstelling van een eigen Javaanse belijdenis is het echter nog steeds niet gekomen.⁵³

9. *Het opbouwen van afzonderlijke kerken op grond van verschillen in taal, cultuur en belijdenis*

Als resultaat van het werk van de Gereformeerde zending ontstonden in Midden-Java niet één, maar drie kerkgenootschappen: Javaanssprekende kerken, Chinese kerken en Nederlandstalige kerken.⁵⁴ De synode van

49 Zie hiervoor de synodale leidraad voor de instituering van Javaanse gemeenten (1905): *Idem*, 395-396.

50 Zie voor de opvatting van Adriaanse, waarmee de kerkenraad van Utrecht instemde: *Idem*, 328, 333; zie voor die van ds. W.H. Gispen jr. te Baarn: *Idem*, 383-384.

51 Volgens deze synode moesten de Javaanse kerken bij de opbouw van hun kerkelijke organisatie de Dordtse Kerkorde als uitgangspunt nemen en zich voor de liturgie houden aan hetgeen in de Zendingsorde art. 16 geregeld was. Zie: *Idem*, 395-396; vgl. 60-61.

52 Zie: *Idem*, 60, 836-837.

53 Zie: De Jong, *Midden-Java*, 15-17.

54 De in 1931 in synode bijeengekomen Javaanstalige kerken noemden zich *Pasamoewan Gereformeerd Djawi-Tengah*. In 1936 vormden de Maleistalige gemeenten van Solo, Magelang, Yogya en Jakarta, die ontstaan waren uit het zendingswerk van de Nederlandstalige Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië, de classis Yogya. Tot deze gemeenten behoorden voornamelijk Chinese christenen. In 1945, toen het aantal Maleistalige gemeenten in Midden-Java (inclusief Jakarta) tot veertien was toegenomen, werd de eerste synode van deze kerken te Magelang gehouden. Sedert 1956 heten deze kerken Gereja Kristen Indonesia Jateng. Zie: S.H. Widyapranawa, *Benih yang tumbuh* (Jakarta 1973) 26-32. Zie voor de Nederlandstalige Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië: A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië*, Franeker z.j. Deze kerken vormden vanaf 1921 de classis Batavia van de GKN en in 1948-1961 een zelfstandig kerkverband. De drie gemeenten in Midden-Java (Yogya, Magelang en Solo) hadden hun ontstaan te danken aan de zending aangezien zij voornamelijk bestonden uit gezinnen van zendingsarbeiders en onderwijzers aan de christelijke

Middelburg wees raciale en nationale verschillen als grond voor afzonderlijke kerkvorming af. Verschillen in taal, belijdenis en kerkelijke organisatie mochten echter wel als zodanig gelden.⁵⁵

Het ontstaan van afzonderlijke Javaanse en Nederlandse gemeenten in één plaats werd door de zendingsarbeiders meestal gebaseerd op het verschil in taal.⁵⁶ Er zijn echter uitspraken, die doen vermoeden, dat raciale en culturele verschillen tussen Nederlanders en Javanen of tussen Javanen en Chinezen ook een rol hebben gespeeld.⁵⁷ Nader onderzoek van dit aspect is van veel belang, mede met het oog op de nog altijd bestaande afzonderlijke kerkorganisaties van Javanen en Chinezen in Midden-Javahoewel ondanks het feit dat inmiddels in beide kerken het Indonesisch de belangrijkste voertaal geworden is.⁵⁸

10. Een ambivalente houding ten aanzien van het Indonesisch nationalisme

De Gereformeerde zendingsarbeiders waren geen bewonderaars van de koloniale verhouding. Zij accepteerden haar slechts als een tijdelijke werkelijkheid, die niet voor altijd in stand gehouden mocht worden. Zeer kritisch waren zij ten aanzien van Europeanen, die naar Java waren gekomen om de bevolking uit te buiten en die door hun gedrag een slecht voorbeeld gaven. Strevend naar het welzijn van de Javaanse bevolking beseften zij heel goed, dat deze bevolking zich alleen in vrijheid zou kunnen ontplooiën.⁵⁹ Toch voelden zij zich niet geroepen om zich in te zetten voor de afschaffing van de koloniale verhoudingen. De reden hiervoor lag *formeel* in de opvatting, dat de kerk als instituut (dus ook de zending) zich van politiek moest onthouden en die aan de christelijke organisaties moest overlaten.⁶⁰ *Inhoudelijk* was van invloed de overtuiging, dat God Nederland de taak had toebedeeld om het Indonesische

Nederlandstalige scholen.

- 55 De synode sprak uit: "Daar er in Christus noch Jood noch Griek, en dus noch Javaan noch Nederlander is, moeten de geloovigen op Java, van wat ras of natie ook, in ééne kerk saamleven, en mag alleen verschil in belijdenis, kerkregering en taal hen scheiden." Zie: Reenders, *Midden-Java*, 247-248.
- 56 *Idem*, 349, 427, 444, 459, 589-593, 642-644. De gemeente te Yogya was lange tijd één, hoewel aparte kerkdiensten voor Javaans- en Nederlandstaligen werden gehouden. De drang uit Europese kring tot instituering van een Nederlandstalige gemeente werd echter te sterk. Zie: *Idem*, 459, 590.
- 57 Adriaanse pleitte bijvoorbeeld reeds in 1900 voor afzonderlijke Javaanse en Nederlandse gemeenten op grond van de koloniale verhouding tussen Europeanen en Javanen. De kerkenraad van Utrecht was het hierin met hem eens. Zie: *Idem*, 326-327, 332. H.A. van Andel pleitte voor een afzonderlijke Chinese gemeente te Solo o.m. op grond van de cultureel-economische verschillen tussen Chinese en Javaanse christenen. Zie: *Idem*, 546-547. Merkelyk was hierin veel terughoudender en maakte zich zorgen over het uiteengaan van Javaanse en Europese christenen. Zie: *Idem*, 590-592.
- 58 Hierbij lijkt mij een vergelijkend historisch onderzoek naar de afzonderlijke gemeentevorming in Zuid-Afrika wenselijk.
- 59 *Idem*, 69, 512-514, 787-791.
- 60 *Idem*, 69-70, 605-607, 781-783, 790-791.

volk op te voeden op de weg naar de zelfstandigheid en dat aan deze opvoeding nog geen eind was gekomen.⁶¹

Midden-Java was de bakermat van het Indonesisch nationalisme. Daarom treft men in de archieven veel reacties aan op de oprichting van Boedi Oetomo en de Sarekat Islam.⁶² Het nationalisme liet ook de Javaanse christenen niet onaangeroerd. Vooral na de oprichting van de Sarekat Islam namen de spanningen tussen zendingsarbeiders en Javaanse onderwijzers en verpleegkundigen toe. De zendingsarbeiders reageerden er heel verschillend op.⁶³

Slotbeschouwing

Het is opmerkelijk in hoeveel gevallen de praktijk van de zending afweek van de theorie, de beginselen.⁶⁴ Deze beginselen bleken helemaal niet zo zeker te zijn als de Gereformeerden destijds dachten. Uit het ene beginsel van de souvereiniteit Gods kan niet een vaste en onveranderlijke zendingsleer of zendingsorganisatie afgeleid worden. Ook wie Gods souvereiniteit op het terrein van de zending erkent, tast bij het verstaan van Gods wil in Schrift en historie dikwijls mis, beïnvloed als hij is door cultureel, politiek en historisch bepaalde vooroordelen. Vandaar dat zich sinds de jaren 1950 op het gebied van de zendingstheologie en godsdienstwetenschap in Gereformeerde kring allerlei veranderingen voltrokken hebben, die vaak worden getypeerd als een verschuiving van 'elentieek naar godsdienstwetenschap' en van 'antithese naar ontmoeting'.⁶⁵

Om het karakter van de Gereformeerde zending in Midden-Java goed te begrijpen moet gelet worden op de culturele verschillen tussen Gereformeerden en Javanen. Gereformeerden en Javanen waren minstens in drie opzichten elkaars tegenpolen:

1. De Gereformeerde Kerken waren ontstaan uit reactie op de leervrijheid in de Hervormde Kerk. De leden van de Gereformeerde Kerken waren gehecht aan een duidelijke in de belijdenisgeschriften omschreven waarheid Gods. In kerk en zending mocht hieraan op geen enkele wijze getornd worden. De Javanen daarentegen waren veeleer geneigd tot een zeker relativisme ten aanzien van de goddelijke waarheid en tot syncretisme.⁶⁶

61 *Idem*, 70, 244, 781-782, 787-791.

62 *Idem*, 445-449, 482-487, 513-514, 520-524 en 602-607.

63 *Idem*, 549-552, 662-625 en 794-797.

64 Zie hiervoor ook: Reenders, 'Reformatie van de zending', 28-29.

65 Zie hiervoor: Pieter N. Holtrop, 'Het evangelie op de straten der wereld. Honderd jaar zendingstheologie in het GTT' in: Wessel Stoker en Henk C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000* (Kampen 1999) 254-270; H.M. Vroom, 'Van antithese naar ontmoeting. Over de plaatsbepaling van christelijk geloof in een pluralistische cultuur', *GTT* 91 (1991) 122-137.

66 Reenders, *Midden-Java*, 660, 738-740 en 827.

2. De leden van de Gereformeerde Kerken maakten deel uit van een emancipatiebeweging van kleine luiden, die streefden naar opheffing van hun achterstand en naar gelijkstelling met andere bevolkingsgroepen. De grote massa van de Javanen gedroeg zich daarentegen – zeker tot aan het tweede decennium van de 20e eeuw – zeer onderdanig ten opzichte van de elite en schikte zich in haar lot.⁶⁷

3. De Gereformeerden waren missionair en activistisch, terwijl de Javanen juist diegenen wantrouwden, die met hun godsdienst te koop liepen. Zij zochten de waarheid liever in het verborgene, in de mystiek.⁶⁸

Het tragische conflict tussen de Gereformeerden en de kring van Sadrach aan het einde van de 19de eeuw moet vooral verstaan worden tegen de achtergrond van de eerste tegenstelling. Het leidde tot een breuk tussen de Gereformeerde zending en vrijwel alle Javaanse christenen, die trouw bleven aan hun door ds. F. Lion Cachet als dwaalleraar veroordeelde goeroe.⁶⁹ De groei van de Javaanse kerken in de jaren 1920 en 1930 is waarschijnlijk vooral bevorderd door het feit, dat de ZGKN inspeelde op ‘de ontwaking van Java’ in het eerste decennium van de 20e eeuw, middels de oprichting van een groot aantal christelijke Nederlandstalige scholen. In die jaren hebben Javanen die uit hun lethargie waren ontwaakt, de motieven van de Gereformeerden beter kunnen begrijpen en zich voor het door hen verkondigde Evangelie opengesteld.⁷⁰

67 *Idem*, 177, 256, 378, 439, 562, 655.

68 *Idem*, 199 en 827.

69 Zie voor de kwestie-Sadrach: *Idem*, 26-28 en 73-74. De ‘on-Javaanse’ fierheid en onafhankelijkheid van Sadrach werd overigens heel verschillend beoordeeld, negatief door Lion Cachet (*Idem*, 224-229), positief door Adriaanse (*Idem*, 256) en Netelenbos (*Idem*, 615).

70 Zie hiervoor o.m. Th. Sumartana, *Mission at the crossroads* (Leiderdorp 1991) 79-90 en 378.

Gereformeerden en doopsgezinden in Midden-Java: enkele parallellen

Alle Hoekema

De wijze, waarop dr Reenders, de bronnenpublicatie van de Gereformeerde zending in Midden-Java hebt samengesteld, is een werkelijke felicitatie waard en vervult mij met diep respect. Niet alleen de keuze van de documenten, ook de altijd informatieve en verhelderende voetnoten, de vele bijlagen en de uitvoerige inleiding geven blijk van een voorbeeldige encyclopedische precisie, gepaard gaand met een groot inzicht in dit stuk kerk- en zendingsgeschiedenis. Dat wisten we uiteraard al, gezien zijn dissertatie over Ottho Gerhard Heldrings pogingen om een alternatieve zendingsmethode te realiseren; en ook uit andere bijdragen blijkt een grote historische kennis. Maar dit grote werk mag toch wel de kroon op zijn jarenlange arbeid heten.

Doorsnede van de Indonesische zendingsgeschiedenis

Publicaties als deze geven niet alleen een diachronische doorsnede van een stuk zendingsgeschiedenis, maar in feite ook van kerk- en theologieggeschiedenis. Nu de zendingsgeschiedenis van Midden- en West-Java gedetailleerd in documenten beschreven is, aan Oost-Java wordt gewerkt en ook Sumba en gedeelten van Sulawesi voltooid zijn (nog geheel los van het grote Molukkenproject), is de kaart goeddeels ingekleurd. In feite ontbreekt alleen het stukje Midden-Java ten Noorden; het gebied rond de Muria waar de doopsgezinde zending werkzaam was, als het ware het kleine Gallische dorpje aan de Normandische kust dat nog niet veroverd is. Het is te wensen, dat ook over dat zendingsgebied ooit een degelijke (zij het beslist minder omvangrijke) bronnenpublicatie het licht zal kunnen zien.

Hoewel het veel te vroeg is om daarop te anticiperen, wil ik in mijn korte commentaar wijzen op enkele parallellen en tegenstellingen tussen de Gereformeerde en de doopsgezinde zendingen in Midden-Java gedurende het tijdvak van de onderhavige bronnenpublicatie. Eén significante kwestie laat ik daarbij om praktische redenen buiten beschouwing: de ongelukkige wijze waarop door een aantal representanten van beide zendingsorganisaties is gereageerd op het werk van de Javaanse evangelisten Ibrahim Tunggul Wulung en Sadrach Surapranata. Sadrach staat immers al centraal in de reactie van prof. Schoorl.

Dissenterachtergrond

De doopsgezinde zending (DZV), die in feite in 1821 begon als een Nederlandse afdeling van de Engelse Baptist Missionary Society, maar die als

zelfstandige zendingsvereniging werd opgericht in 1848 en vanaf 1851 kon bogen op een eerste zending, Pieter Jansz in Jepara, was genootschappelijk van aard en toch vanuit een duidelijke ecclesiologische identiteit ontstaan. Contacten met het Réveil zijn zeker van belang geweest, maar anders dan binnen de Nederlandse Gereformeerde Zendings Vereniging (NGZV) speelde daarbij de gedachte aan zending onder de joden geen enkele rol.

Meerdere redenen zijn, naar ik vermoed, daarvoor aan te wijzen. Doopsgezinden hadden net als joden (en remonstranten, lutheranen) pas in 1796 in staatkundige zin gelijkberechtigting met de 'heersende kerk' gekregen;¹ dat impliceerde een zekere solidariteit met andere ex-dissidents. Daarnaast was de leiding van de DZV in handen van diepgeelvige maar ook ruimdenkende Amsterdamse patriciërs, voor wie zending weliswaar allereerst het uitdragen van christelijke beschaving inhield – maar ze waren pragmatisch en zullen ook joodse handelspartners hebben gehad. En verder vinden we in het derde kwart van de negentiende eeuw dezelfde doopsgezinde namen terug als bestuurders van de DZV, van het NBG en van het Nut van 't Algemeen. En al was de plaats van joden in het Nut in deze periode nog omstreden,² toch paste binnen zo'n kader een figuur als ds. Carl Schwartz niet helemaal. Wel had deze wel contacten met Jan de Liefde (maar die was dan ook uit de doopsgezinde tobbe gevallen) en ook zou aan het eind van de 19e eeuw de rechtzinnige maar niet confessionele Amsterdamse predikant Christiaan P. van Eeghen gedurende vele jaren bestuurslid zijn van de Nederlandse Vereniging voor Israël.³

Artikel 123 van het Regerings Reglement

Wel een parallel, zij het vanuit verschillende theologische premissen, vormde de gemeenschappelijke weerstand tegen Artikel 123 van het Regerings Reglement over de toelating van zendingen, dat in 1854 van kracht was geworden. Maar waar zending Wilhelm in 1889 enigszins beschroomd aan zijn bestuur bekende dat hij vanuit 'barmhartig medelijden' dat wetsartikel 'naar den letter' had overtreden,⁴ had Jansz het drie decennia eerder gewoon aan zijn laars gelapt. Met de overheid had hij in feite niets te maken en om toelating had

1 Zie P. Estié, "De veranderende positie van de doopsgezinde, remonstrantse en lutherse gemeenten in de Bataafse en Franse tijd (inclusief een korte terugblik naar voorafgaande eeuwen)", in: Alle Hoekema en Sonny Hof (red.), *Illustere Dissenters. Aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden*. (Zoetermeer: Boekencentrum, 1996) 21-52. Estié gaat niet in op de positie van de joden.

2 Zie A.J. Hanou, "Joden en Nederlandse genootschappen, 1750-1850", in: Hetty Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*. (Amsterdam/Zwolle: Joods Historisch Museum/Waanders Uitgevers, 1996) 25-34.

3 Zie over hem het lemma C.P. van Eeghen in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, V, Kampen: Kok, 2001.

4 H. Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*. (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001) document 45.

hij niet verzocht: die was hem ongevraagd verleend.⁵ Zijn bestuur dacht overigens pragmatischer.

Rechtzinnig, liever nog: orthoprax, maar in elk geval niet confessioneel; dat was in feite de positie van de DZV. De bestuurders hadden daarbij dus een bredere maatschappelijke horizon dan de zendingsarbeiders en wisten ook wel iets van hun eigen geschiedenis van verdeelde Waterlanders en Oude Vlamingen, Lamisten en Zonisten, allemaal groeperingen in de 17e en 18e eeuw met eigen belijdenissen. Daar waren ze in dit verlichte tijdperk toch net overheen! En dus zullen de vele discussies die ik in de bronnenpublicatie aantref over de vraag, welke geloofsbelijdenissen de Javaanse christenen moesten aanvaarden, in een parallel deel over de doopsgezinde zending ontbreken. Dat deze discussie in de bronnenpublicatie zo vaak terugkomt, betekent natuurlijk ook dat de kwestie van belijden een oud probleem is; dat mag de Gereformeerde lezer troosten. Pieter Jansz sr mocht overigens van het DZV-bestuur ongestoord de Apostolische geloofsbelijdenis gebruiken (en zelfs de Heidelbergse Catechismus in het Javaans vertalen) zolang daar maar geen ecclesiologische conclusies uit getrokken werden.⁶

Regels en visitaties

Het meest opvallend, ook kwantitatief gezien, vind ik in de bronnenpublicatie van Reenders de uitvoerige regelgeving die keer op keer opduikt. Of het nu gaat om de statuten van de NGZV, om gedetailleerde instructies voor zendingen (elke zendende kerk vond, lijkt het wel, het wiel opnieuw uit) of om concept-zendingsordes; om reglementen voor het Petronella Hospitaal te Yogyakarta, de checklisten van visitatiecommissies of een leidraad voor de instelling van het ambt van dienaar des Woords in de Javaanse kerken: alles is even minutieus in talloze Romeinse cijfers uitgewerkt. Daar moeten de mannenbroeders in het moederland vele vergaderuren in consistories vol sigarenrook aan hebben gewijd, die dan weer resulteerden in talloze amendementen tijdens synodezittingen. Weerspiegelt dat nu een typisch Gereformeerde cultuur uit die periode, als context van een kerk die nog maar net zelfstandig en vrij was geworden en dus alles tot in de puntjes geregeld wilde hebben? In elk geval, dat zal men in de doopsgezinde zending vergeefs aantreffen. Pieter Jansz kreeg een simpele instructie mee als een soort geloofsbrief voor de Gouverneur-Generaal; meer niet. Er was voor hem en zijn opvolgers een uitzendingsdienst (of tenminste een bijzondere bijeenkomst in de consistorie van de Amsterdamse

5 Zie A.G. Hoekema, "De tijd is vervuld'. Opmerkingen over een konflikt met de overheid door een onschuldig traktaatje van Pieter Jansz", in *Doopsgezinde Bijdragen* (nieuwe reeks) 2, (1976) 144-159.

6 De discussie over het Apostolicum zou in doopsgezinde zendingskringen in ons land terugkeren, toen rond 1938 de *Patunggilan Pasamuwan* in het Muriagebied zelfstandig werd en men, in aansluiting bij andere Javaanse kerken, deze geloofsbelijdenis wenste te gebruiken.

Singelkerk), maar onbekommerd en zonder ordening doopten ze en bedienden ze het avondmaal. Het begrip 'ambt' komt in de archiefstukken van de DZV niet of nauwelijks voor; ik realiseer me dat dat voor sommige Gereformeerden gruwelijk kettens klinkt. Wel werd rond 1930 in het Muriagebied een gemeentereglement geformuleerd, *Pranata Pasamuwan*, maar dat ging alleen van de zendelingen en Javaanse voorgangers uit, niet of nauwelijks van het bestuur-opafstand.

Zelden is een doopsgezind bestuurslid op bezoek geweest op het zendingsveld. Eenmaal bracht een lid van het handelshuis Van Eeghen een bezoek aan het zendingsveld, toen hij toch op Java moest zijn voor zaken. Af en toe schudden de Amsterdamse regenten-zendingsbestuurders flink het hoofd over het eigen-gereide gedrag van Jansz en sommige andere zendelingen, maar een visitatie was ondenkbaar. Dat was overigens in sommige gevallen wel wijs geweest en had onheil kunnen voorkomen.

Natuurlijk is in zulke Gereformeerde regelgeving veel impliciete en expliciete theologie van de zending te vinden en soms visie, al verbaas ik me over de merkwaardige opvatting van de Synode van Middelburg in 1896 dat de kerk nu eenmaal geen ambt van evangelist kent. Zo'n expliciete zendingstheologie mis ik in de doopsgezinde zending en in dat opzicht ben ik wel weer jaloers op de vele regels van de NGZV. Zending bleef bij doopsgezinden in de sfeer van liefhebbij. Men had de principiële zestiende-eeuwse doperse zendingsvisie (Europa als zendingsgebied)⁷ vergeten; nu leefde men in een eeuw van cultuur en beschaving. Daar ging het meer om dan om de vorm van een Javaanse kerk of gemeente. Pas in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw zouden A.K. Kuiper, C. Nijdam en J.E. van Brakel daar een klein beetje verandering in brengen.

Academisch geschoolde zendingsmedewerkers

Maar toen was het leed al geschied. Want waar de Gereformeerde zending, zeker vanaf het moment dat ze kerkelijke zending werd in 1894, nadruk ging leggen op het uitzenden van academisch geschoolde en getrainde zendelingen om niet alleen in de desa's maar vooral in grote steden als Yogyakarta en Solo mensen te bereiken, inclusief *priyayi*, daar hadden de doopsgezinden zich ingegraven in hun erfpercelen, afgelegene christelijke desa's, waar ze meer tijd besteedden aan het *urusen*, het regelen van dorpszaken, dan aan evangelieverkondiging. De komst van verschillende zendelingen uit Zuid-Rusland en de Oekraïne versterkte ongewild die tendens. Het bestuur van de DZV liet zelfs een kans lopen om na de dood van Wessel Hoozoo in 1896 Semarang over te nemen van het Nederlandse Zending Genootschap (NZG).

7 Zie daarvoor Wolfgang Schäufele, *Das missionarische Bewusstsein und Wirken der Täufer. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1966.*

Vanwege de visie van mensen als Abraham Kuyper en het inschakelen van adviezen van Kampen en de VU was de Gereformeerde zending anderen op Java een behoorlijke slag voor. Dat is zichtbaar op het terrein van studie van de islam bij mensen als B.J. Esser en D. Bakker; je ziet het ook in de vroege discussies over het ordenen van *Pandita Jawa* (en de rol van figuren als Wirjatenaja, Soesena, Sopater en anderen); en tenslotte valt het op waar het professionele medische zorg en onderwijs betreft. Doopsgezinden zouden pas in 1907 in dr H. Bervoets hun eerste zendingsarts krijgen (en de successieve zendingsartsen in het Muriagebied werden nog geleend ook van andere kerken en genootschappen). En ondanks hun laagdrempelige ambtstheologie volgden ze ook t.a.v. de rol van Javaanse voorgangers slechts de trends elders op Midden- en Oost-Java, meer gedwongen door de maatschappelijke veranderingen dan door missionaire visie. Het paternalisme van de zendelingen, dat natuurlijk ook bij Gereformeerden wel aanwezig was, bleef helaas bepalend. Het zijn de (toen nog lutherse) zendeling-arts Karl Gramberg en de Duitse zendeling Hermann Schmitt geweest, die daar uiteindelijk veranderingen in wisten aan te brengen.

Teveel souvereiniteit in eigen kring?

Achteraf is natuurlijk wel te zien, dat de Gereformeerde souvereiniteit in eigen kring ook wel zijn tol eiste. Dat de Gereformeerde zending iemand als Barend Schuurman afwees, is in feite dramatisch. En de lange kerkelijke procedure, die in 1917 nodig was om te bepalen of Chinese tokohhouders uit Kutoarjo wel christen konden worden als ze hun nering noodgedwongen ook op zondag voerden, is voor een doopsgezinde onbegrijpelijk. De procedure strekte zich uit van een vergadering van afgevaardigden van geïnstitutionaliseerde kerken in Yogyakarta naar de kerkeraad van Utrecht, vandaar naar de zendingsdeputaten om te eindigen met een in wezen onbesliste discussie op de Synode van Rotterdam: 'in het algemeen' kon het niet! Doopsgezinde zendelingen kregen tenminste de ruimte om gewoon volgens hun gezonde verstand te handelen, al ontbrak dat verstand helaas ook wel eens.

Misschien is het mede vanwege zulke situaties, dat de banden tussen doopsgezinde zending en 'Oegstgeest' inniger waren dan die tussen doopsgezinden en Gereformeerden, ondanks de waardering die men in Gereformeerde zendingskringen voor Pieter Jansz sr had. Er waren vanaf 1851 relaties met Mojowarno geweest; daar kwamen Javaanse helpers en naderhand vroedvrouwen vandaan voor het Muriagebied. Het zendingsterrein Oost-Java was evenals het Muriagebied ruraal van aard; de religieus-culturele setting van de Vorstenlanden was in Midden-Java ten noorden en ook in Oost-Java onbekend. En 'Oegstgeest' was vertrouwder en minder kerkelijk. Als het bestuur van de DZV problemen, geschillen of vragen had, stapte men in de 19e eeuw rechtstreeks naar een bevriende of verzwagerde minister van Koloniën en in de

eerste decennia van de 20e eeuw naar zendingsdirectoren in Oegstgeest, een zendingsconsul als D. Crommelin of – de ultieme autoriteit – naar Hendrik Kraemer. Men ging niet naar een Gereformeerde!

Tot slot

Dat zou allemaal anders worden in de jaren vijftig van de 20e eeuw, maar dan zijn we voorbij de grens van de bronnenpublicatie die vandaag het licht ziet. Het doet u hopelijk evenveel deugd als mij, dat de kerken in Midden-Java momenteel een bijbelvertaling en een liedboek delen en dat ze voor vele gemeenschappelijke belangen opkomen vanuit eenzelfde visie op de samenleving. En aan de opleiding, die als 'de cursus-Bakker' begon en uitgegroeid is tot de *Universitas Kristen Duta Wacana*, nemen ook leden van de kerken van Midden-Java ten noorden met vreugde deel, als student, als docent en als bestuurder. De documenten, die verzameld zijn in de omvangrijke bronnenpublicatie die vandaag centraal staat, zijn daarmee ook voor hen van belang geworden. Aan dr Reenders komt daarvoor hartelijk dank toe.

"Boeiend, tragisch en dramatisch": een antropoloog over het werk van Reenders

J.W. Schoorl

Laat ik beginnen met een bekentenis. Toen Pieter Holtrop mij vroeg iets te zeggen bij de presentatie van dit boekwerk, had ik daar geen zin in. Een boek met documenten over de Gereformeerde Zending in Midden-Java! Hij mailde mij dat hij dacht dat ik in 15 minuten wel iets kon zeggen over het boek en de schrijver – en ik zou daarmee de Theologische Universiteit blij maken! Was die laatste reden wel steekhoudend? Waarom zou een emeritus-hoogleraar van de VU de Theologische Universiteit Kampen blij willen maken? Maar het belangrijkste bezwaar bleef toch de aard van deze publicatie. Hij heeft mij echter over de streep gehaald toen wij elkaar weer ontmoetten bij de dankdienst bij het overlijden van Jo Verkuyl. Hij wist dat je in zo'n situatie niet gauw nee zegt!

Ik heb deze inleiding nodig om u het contrast tussen mijn houding toen en nu – na het lezen van dit boek – goed duidelijk te maken. Het lezen van dit boekwerk was een openbaring voor mij. Kennelijk wist Pieter Holtrop, als een goed pastor, wat goed voor mij was. Graag doe ik hierbij een oproep aan u allen om dit boek te lezen. Het is ook een *must* voor alle predikanten die in hun werk met andere culturen in aanraking komen. Het is boeiend, interessant en leerzaam, dit boek vol documenten over de ontmoeting van neo-calvinisten uit Nederland en Javanen met traditionele Javaanse of met meer modernistische moslim geloofsovertuigingen. En ik zal proberen dit te onderbouwen, met drie voorbeelden

Boeiend, tragisch en dramatisch is de geschiedenis van de verhouding van de Gereformeerde kerken met de Javaanse christengemeenten onder leiding van Sadrach, een Javaanse *guru*. Een bekend verhaal maar nu te lezen in vele documenten met wisselende taferele, personages en visies. Het verhaal voltrekt zich in een periode van meer dan vijftig jaar, 1870-1933. Die Javaanse christengemeenschappen waren ontstaan door het werk van de dames Philips en Stevens met behulp van Javaanse medewerkers. De eerste zendelingen van de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging die met deze Javaanse gemeenten te maken kregen, Vermeer en Bieger (1878 in Purworejo), werd gevraagd mee te werken aan de ontwikkeling van deze gemeenten. Zij doopten enkele duizenden christenen. Maar, Bieger wilde meer dan deze dienstverlening; hij wilde de plaats innemen van Sadrach, die zich van medewerker tot leider van deze gemeenten had ontwikkeld. Of eigenlijk de plaats innemen van mevrouw Philips, bij wie Sadrach als helper had gewerkt en zoals het een Javaanse dienaar betaamt op de grond zou hebben gezeten bij de besprekingen. Bieger liet Sadrach ook op de grond zitten (doc. 68, p. 289).

Toen Sadrach weigerde zijn plaats af te staan, wist Bieger de hulp van resident Ligtfoot van dat gebied, Bagelen, en van predikanten van de Indische Kerk te verkrijgen. Zij maakten aan de gelovigen bekend dat Bieger voortaan de leiding van de gemeenten in handen zou hebben. Sadrach werd onder huisarrest geplaatst in het huis van Bieger! Sadrach en zijn volgelingen accepteerden dat niet. Terecht! Sadrach wist de steun van de gouverneur-generaal te verkrijgen en werd in zijn positie van leider van deze Javaanse gemeenten hersteld en erkend. Ligtfoot ging met vervoegd verlof en Bieger werd uiteindelijk overgeplaatst. Het was duidelijk dat Bieger en de anderen geen idee hadden van zo'n Javaanse religieuze beweging, waarin typisch Javaanse cultuurelementen een grote rol speelden. Zoals de verhouding van de volgelingen ten opzichte van de *guru* met bijzondere geestelijke krachten en waarschijnlijk ook het op Java van oudsher tot op heden voorkomende geloof in de komst van de rechtvaardige vorst, de *ratu adil*. De opleiding van die eerste zendelingen was ook zeer pover. Vermeer sprak niet eens Javaans.

Dat het ook anders kon bewees de zending Wilhelm, die intussen op het toneel was verschenen. Hij was het in het geheel niet eens met het optreden van Bieger. Hij kreeg goed contact met Sadrach, behandelde hem als gelijke en liet hem dus op een stoel zitten. Hij werd zelfs uitgenodigd om zich te laten beroepen als *pandita* of predikant door de Javaanse gemeenten, ondanks de ervaringen met Bieger. Sadrach zou de leider blijven, maar Wilhelm bediende de sacramenten en hij werkte aan de (Gereformeerde) vorming van de Javaanse christenen. Men zou zeggen: een ideale situatie. Tussen 1874 en 1889 groeide het aantal Javaanse christenen in dat gebied van 2.500 tot 6.000.

Maar in Nederland groeide wantrouwen, mede door beschuldigingen van Bieger en anderen aan het adres van Sadrach. Intussen werd er gewerkt aan het overnemen van de zending door de Gereformeerde kerken met een duidelijk statuut van de kant van Abraham Kuyper. De zendingsdeputaat ds. Lion Cachet werd afgevaardigd om de zendingsterreinen te bekijken, en kreeg volmacht regelingen te treffen. Hij had twintig jaar in Zuid-Afrika gewerkt. De vraag komt daarbij op of dit de meest geschikte werkervaring was. In elk geval waren de resultaten van zijn reis voor het zendingsterrein van Midden-Java dramatisch, zelfs desastreus. Uit de documenten was duidelijk dat hij bij voorbaat Sadrach niet vertrouwde. Hij heeft ook nauwelijks met Sadrach gesproken. Zijn oordeel over de Javaanse gemeenten was ook vernietigend: het waren geen kerken, met daarbij behorende ambten en belijdenisgeschriften. De band met Sadrach werd in 1891 officieel verbroken, tot groot verdriet van Wilhelm, die medio 1892 overleed; in de inleiding van dr Reenders ligt de suggestie dat dit overlijden ook te maken had met de voor Wilhelm schokkende ervaring van de breuk met Sadrach en zijn gemeenten.

Kort daarna kwam ds. Adriaanse als zendingspredikant in Purworejo te werken. Uit zijn rapporten spreekt een frisse en open houding ten opzichte van de

Javaanse gemeenten en m.n. Sadrach. Sadrach zocht contact met hem en zij hadden verschillende ontmoetingen. Adriaanse maakte het meteen duidelijk dat hij niet de plaats van Wilhelm kon innemen, daar hij reeds zendingspredikant was en als zodanig niet beroepen kon worden door de Javaanse gemeenten. Hij zou niet, zoals Wilhelm, de Javanen die zich door het werk van Sadrach en zijn helpers bekeerd hadden zonder meer kunnen dopen (p. 276). Zij hadden diepgaande theologische gesprekken, waarin Adriaanse toetste hoe het stond met Sadrachs rechtgelovigheid (doc. 63, p. 276/7). Hij vroeg hem hoe hij dacht dat Abel en Abram en David en anderen zalig zijn geworden. Sadrach probeerde kennelijk verschillende oplossingen: 'die zijn zalig geworden door hun oprechtheid'; daarna: 'vanwege hun geloof aan God'; daarna zelfs: 'die zijn, toen zij stierven, niet dadelijk zalig geworden, want de Heere Jezus had zijn bloed nog niet vergoten en dus waren hun zielen nog niet rein'. Dat was kennelijk nog niet goed Gereformeerd. Hij had moeten zeggen op grond van Hebreeën 11 vs 4 'dat Abel door het geloof getuigenis ontving dat hij "rechtvaardig" was om de verdienste van zijn Borg, die als een lam voor zijn zonde geslacht zou worden'. Kom nu in Nederland en met name in Kampen nog eens om zo'n debat! Maar het was natuurlijk de vraag in hoeverre deze 'theologisch constructie' aansluiting kon vinden in de Javaanse denkwereld. Daarbij kwam dat de bewijsvoering van Adriaanse wat vastliep toen bleek dat in de Javaanse bijbelvertaling het woord 'rechtvaardig' was weergegeven met 'mursid', hetgeen betekent 'vroom, van onbesproken levenswandel'; daaruit kon Sadrach afleiden dat Abel om zijn vroomheid zalig was geworden (p. 277). De verhouding tussen Sadrach en Adriaanse was goed en Adriaanse had de rol van Wilhelm kunnen spelen om van binnenuit deze Javaanse gemeenten te helpen vormen. Maar hij mocht dat niet. En Sadrach zocht behalve deze inhoudelijke steun vooral ook een officiële bescherming in het bestaande koloniale bestel, waarin christenen als kleine minderheid in een moslimwereld kwetsbaar waren en erkenning van het BB nodig hadden. Hij vond die in 1899 toen hij van het Apostolisch Genootschap in Batavia de aanstelling tot apostel ontving. Bovendien werd hij toen ook gemachtigd de sacramenten te bedienen. De band met de Gereformeerde zending werd geheel verbroken. Later, na de dood van Sadrach (1924), is een deel van de ongeveer 80 gemeenten wel overgegaan naar het verband met de Gereformeerde zending, ongeveer de helft van de 7.552 leden (1933, noot 2, p. 719). Menselijkerwijs gesproken en achteraf gezien zijn dit gemiste kansen geweest voor de Gereformeerde zending. Maar kerkordelijke regelingen en dogma's verhinderden gebruik te maken van die kansen.

Ik moet deze boeiende en tragische geschiedenis verder laten rusten en u ook nog een ander aspect noemen, om te onderbouwen dat het hier om een boeiend en interessant boekwerk gaat. Als antropoloog wil ik daartoe wijzen op de problemen die de zendelingen ondervonden met specifieke aspecten van de

Javaanse samenleving. In het voorgaande kwam reeds ter sprake het probleem van de juiste vertaling: het begrip van 'rechtvaardige' moest weergegeven worden door een Javaans woord, dat door de Javaan begrepen werd, maar dat duidelijk andere associaties opriep dan Adriaanse wenselijk achtte!

Maar er is nog een andere kwestie verbonden met de taal. In het Javaans wordt in de taal, het woordgebruik, tot uiting gebracht in welke maatschappelijke relatie personen die met elkaar spreken tot elkander staan. Het zgn. laag-Javaans gebruikt men ten opzichte van de maatschappelijk lager geplaatste en het hoog-Javaans tegenover zijn superieuren. Adriaanse schrijft in zijn brief van 4 januari 1897 aan de deputaten voor de zending op Midden-Java ten Zuiden (doc. 60, p. 258/9), dat een keuze moet worden gemaakt inzake het taalgebruik van de zendelingen ten opzichte van de Javaanse gelovigen. Hij vertelt dat, voor zover hij weet, alle zendelingen in de bijeenkomsten het laag-Javaans gebruiken, 'de taal van de gebieders tot zijn onderhorigen'. 'Zij praten dit goed met te zeggen dat zij als gezanten van God optreden en het dus is alsof God zelf tot hen spreekt'. Die zienswijze had waarschijnlijk ook de vertalers van de Bijbel ertoe gebracht het laag-Javaans te gebruiken. Hij vertelt daarbij dat Javanen van stand en adel, die gewoonlijk met hoog-Javaans worden aangesproken, in de Bijbel met laag-Javaans worden benaderd. Dat wordt als niet aangenaam ervaren. Javaanse literatuur en couranten werden toen in het hoog-Javaans geschreven. Hierdoor werd een drempel opgeworpen voor de Javanen van hogere stand. In een brief van 5 juli 1898 kwam hij hierop terug. Hij vertelde hoe hij op de kliniek in Yogya het evangelie had verkondigd. Na afloop kwam een zending, die daarbij aanwezig was, naar hem toe en vroeg waarom hij in het hoog-Javaans had gesproken. Adriaanse antwoordde dat hij vond dat hij niet boven de luisteraars stond en hen niet uit de hoogte zou moeten toespreken. Bovendien waren onder zijn gehoor ook oudere mensen en mensen van een zekere positie, zoals een dorps hoofd. 'De zending richtte zich daarop in zijn volle lengte op en sprak 'als Europeaan staat U boven alle Javanen' (doc. 68, p. 289).

Dit voorbeeld illustreert hoe de zendelingen op Java worstelen moesten met de Javaanse taal en de daarin tot uiting komende feodale en koloniale verhoudingen. Modern opgeleide Javanen van lagere komaf omzeilden en omzeilden dit probleem door in ontmoetingen met minder opgeleide Javanen van hogere afkomst het Indonesisch te gebruiken, zodat in de taal geen uitdrukking wordt gegeven aan de feodale verhouding. Dat was m.i. ook één van de oorzaken dat het Indonesisch zo snel en algemeen ingang gevonden heeft.

Als derde voorbeeld van het boeiende en interessante van dit boek wil ik noemen de problematiek van het nationalisme en de opleving in de Islam in diverse vormen waarmee de zending te maken kreeg. Zendelingen als D. Bakker, F.L. Bakker en A. Merkelijn schreven over het activisme van de modernistische stroming van de Muhanmadyah en de Ahmadyah, waarvan de

laatste afkomstig is uit Brits-Indië. Zij maakten gebruik van methoden die ook de zending toepaste, zoals onderwijs en gezondheidszorg. De zendelingen werden geconfronteerd met argumenten ontleend aan de moderne bijbelkritiek. Uit die bijbelstudies zou immers blijken dat de bijbel niet betrouwbaar was, terwijl voor hen vaststond dat de Koran letterlijk en onveranderd de openbaringen aan Mohammed bevatte.

Tenslotte nog iets over de aard van het boek. Het is goed verzorgd. Dr Reenders heeft lijkt me een verantwoorde keuze gemaakt uit de documenten en er een goede inleiding bij geschreven, zodat de verhalen geplaatst kunnen worden in de juiste context, maar vanuit de inleiding kunt u ook weer gemakkelijk naar de documenten overstappen om een verhaal uitvoeriger en in zijn authentieke vorm te lezen. Dr Reenders heeft zich alle moeite getroost om in de voetnoten bij de documenten de nodige toelichting te geven bij namen van personen en bij gebeurtenissen met daarbij weer goede verwijzingen. Dat moet een gigantisch werk zijn geweest. De bijlagen geven vele gegevens die men eventueel wil weten en daarin gemakkelijk opgezocht kunnen worden. De registers met persoonsnamen, met geografische namen en met zaken, maken het opzoeken of terugzoeken gemakkelijk. Tenslotte de foto's geven ook boeiende en interessante beelden van die tijd, van de zendelingen en van hun werkplekken. Kortom, behalve dat het boek interessant en boeiend is, het is ook degelijk en goed verzorgd. Het is een felicitatie waard aan de samensteller en schrijver, dr Reenders. En natuurlijk ook een gelukwens waard voor allen die te maken hebben of hadden met de bronnenuitgaven betreffende het zendingswerk van de Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië. Met deze publicatie is dit werk van de bronnenuitgaven op dit gebied compleet. Dat is een mooi resultaat van het kerk- en zendingshistorisch onderzoeksprogramma van de ThUK en van de werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken te Kampen, m.n. ook voor de voorzitter van dit programma en deze werkgroep, Pieter Holtrop. Het was een gigantisch karwei, dat hiermee gedeeltelijk is afgesloten. Maar het eigenlijke werk kan en moet nog beginnen, namelijk de geschiedschrijving, waarbij deze nu complete reeks van bronnenuitgaven wordt benut. Wij kunnen dankbaar zijn voor het vele werk dat nu reeds verricht is en wensen de projectverantwoordelijken de moed, kracht en financiën toe om het 'eigenlijke werk' te voltooien.

Over het geboorte-uur van de Christelijke kerk in Midden-Java

P.N. Holtrop

Alvorens over te gaan tot meer persoonlijke woorden tot dr Reenders bij de gelegenheid van zijn afscheid, voeg ik nog graag een enkele beschouwing toe aan die van de vorige referenten. Dr Reenders begint zijn bronnenuitgave met woorden uit de oprichtingscirculaire van het Voorlopig Comité van de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging in 1859 en eindigt haar met een verslag van dr Bergema betreffende de eerste synode van de Javaanse kerken in Midden-Java (ten Zuiden), in 1931. Tussen die woorden liggen ruim zeventig jaren. Zeventig jaren voordat het komt tot de instituering van de Christelijke Kerk in Midden-Java. Wat moet men zich daarbij denken? Duurde het zeventig jaren alvorens sprake was van een christelijke kerk in Midden-Java? Waren er zeventig jaren zendingsarbeid nodig om een kerk te stichten? De beschouwingen van de Gereformeerde Zending uit die dagen lijken in die richting te gaan. Van werkelijk kerk-zijn is pas sprake op het moment dat zij zelfstandig is. Dat moment viel volgens dr Bergema overigens eerder dan 1931. In zijn verslag schreef hij: ‘Uitgaande van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk, kan de Zending alle geïnstitueerde gemeenten op het zendingsveld ook als zelfstandig beschouwen, gelijkgerechtigd naast de kerken in het Vaderland. Van meetaf hebben de Gereformeerde Kerken zich op het standpunt geplaatst, hetwelk ook op de conferentie in Jeruzalem als het meest juiste werd erkend, dat de Inheemsche kerken als zusterkerken zijn te beschouwen. Practisch blijft natuurlijk in veel opzichten, althans in de eerste jaren, een zekere afhankelijkheid bestaan, maar principieel neemt volgens onze beschouwing met de institueering de zelfstandigheid een aanvang.’¹ Bergema merkte verder op dat de gemeenten te Purbolingo en Glonggong het eerst geïnstitueerd waren, in 1911. Terecht wijst Reenders intussen erop dat Purworejo en Temon reeds eerder, in 1900, geïnstitueerd waren.

Is met dat jaartal 1900 dan, om zo te zeggen, de geboorte- en verjaardagsdatum van de Christelijke Kerk in Midden-Java gegeven? Als men Bergema mag geloven – en de in zijn tijd gangbare enigszins kerkrechtelijk gekleurde beschouwing – ligt die conclusie voor de hand en alles wijst erop dat ook binnen de *Gereja-Gereja Kristen Jawa Tengah* (GKJ; Christelijke Kerken van Midden-Java) deze datum, dan wel die van de stichting van het kerkverband in 1931, wordt aangehouden als geboortedatum van de GKJ.

Ik kies echter voor een andere benadering betreffende de geboortedatum van de GKJ. Als men al niet 1862 aanneemt als het moment waarop de GKJ werd

1 H. Reenders, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*, (Zoetermeer 2001) 835.

geboren – het moment waarop de zendeling Vermeer in Tegal 19 volwassenen en 13 kinderen doopte, dat wil zeggen diegenen die door het werk van twee Javaanse colporteurs tot geloof waren gekomen –, dan zou toch wel, volgens dezelfde Gereformeerde beschouwingwijze, de datum 11 april 1883 in aanmerking komen als het geboorte-uur van de GKJ. Op die datum bracht een verband van 22 Javaanse kerken, de *Golongane Wong Kristen Kang Mardika*, te Karanjasa (met een ledental van meer dan 3.000), een beroep uit op zendeling Wilhelm, die het beroep vervolgens ook aannam – zie document 28 in Reenders’ bronnenpublicatie. Het was de bedoeling dat Wilhelm tezamen met Sadrach de gemeenten zou verzorgen.

Alles wat daarna komt is naar mijn opvatting de geschiedenis van de Christelijke kerk in Midden-Java, c.q. de *Golongan Mardika*, in haar worsteling om zelfstandigheid ten aanzien van de Gereformeerde Zending in een laat-koloniaal tijdperk.

Die bijna vijftigjarige geschiedenis vanuit dat gezichtspunt beschouwd is intussen geen fleurige geschiedenis. We wisten dat al, maar het bronnenboek van dr Reenders geeft scherpe contouren aan wat ik het trauma zou willen noemen in de geschiedenis van de Gereformeerde Zending: de kwestie-Sadrach. Nu in het boek van dr Reenders nog meer materiaal op tafel komt over de Sadrachgemeenten – na de recente boeiende publicaties van Sutarman², Quarles van Ufford³ en Guillot⁴, en na de opmerkingen daarover vanmiddag van de kant van Prof. Schoorl – lijkt het mij nu het aangewezen moment een Nederlands-Indonesisch symposium te organiseren over de geschiedenis van de ontmoeting tussen de Christelijke Kerk in Midden-Java en de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Ik kom daarop omdat juist over de waardering van de geschiedenis van Sadrach en de zg. Sadrach-gemeenten nogal wat verschil van inzicht bestaat. In een eerdere, op Indonesische bronnen gebaseerde en ook in het Indonesisch uitgegeven, publicatie over de geschiedenis van de GKJ, door dr Pradjarto DS en dr Chr. G.F. de Jong,⁵ ‘begint’ de geschiedenis van de GKJ in 1896 of zo men wil in 1900, maar in de bronnenpublicatie van dr De Jong over de geschiedenis van de GKJ in de periode 1931 tot 1972 (deel 6 in de *Uitgaven van de Werkgroep, Grote Reeks*),⁶

2 Sutarman Soediman Partonadi, *Sadrach's community and its contextual roots; a nineteenth century Javanese expression of Christianity*. Diss. VU. Amsterdam, 1988.

3 Ph. Quarles van Ufford, “Cycles of Concern. Dutch Reformed Mission in Central Java, 1896-1970”, in: Ph. Quarles van Ufford, Matthew Schoffeleers, *Religion & Development towards an integrated approach*. Amsterdam, 1988.

4 C. Guillot, *L'affaire Sadrach: Un essai de Christianisation à Java au XIXe Siècle*. Parijs 1981 (Indonesische editie: *Kiai Sadrach, Riwayat Kristenisasi di Jawa*. Jakarta: Grafiti Pers, 1985).

5 *Sumber-sumber tentang Sejarah Gereja Kristen Jawa, 1896-1908*. Diselectie oleh Dr Pradjarto DS dan disadur oleh Dr Chr.G.F. de Jong. Kampen, 1995.

6 Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. Kampen, 1997.

blijken veel afgescheiden Sadrach-gemeenten weer te zijn toegetreden tot het inmiddels geïnstitueerd kerkverband van de GKJ.

Daarmee doet zich een interessante figuur voor die herinnering oproept aan de interpretatie van de geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Het betreft de vraag of de wederdoperse christenheid van vóór Munster in 1534 al dan niet gerekend moeten worden tot de Doopsgezinden in Nederland. Ik zelf antwoord: allicht: de doopsgezinden van vóór Munster zijn tijdelijk in radicaal-eschatologisch-wederdopers vaarwater verzeild geraakt, maar zij staan in dezelfde geschiedenis, zelfs in tijd iets vroeger, als de latere Doopsgezinden. Zoals de geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland dus al in het midden van de jaren twintig van de zestiende eeuw aanvangt, zo kan men zeggen dat (de geschiedenis van) de Christelijke Kerk in Midden-Java al in 1883 een aanvang neemt – en dat is vrij vroeg wanneer men op de geboorte-uren van andere christelijke kerken in de Derde Wereld let.

De tijd is dus rijp voor een gezamenlijke Nederlandse en Indonesische geschiedschrijving van de Christelijke Kerk in Midden-Java, met speciale aandacht voor de interactie tussen Javaans christendom in die speciale gestalte van de Gereformeerde Zending en die welke vorm kreeg onder de beademing van Sadrach. Een werkelijke interdisciplinaire geschiedschrijving kan vanaf vandaag, na het verschijnen van de bronnenboeken van dr Pradjarto, dr De Jong en dr Reenders, een aanvang nemen.

Boekbesprekingen

Ype Schaaf, *Verteren op eigen wijze, De communicatie van het Evangelie in Franssprekend Afrika en de rol daarbij van de uitgeverij CLE*, [Kleine Reeks van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken], Zoetermeer: Boekencentrum, 2001. 166 p.; ISBN 90-239-0671-3. f 32,50 – Bfr 650.

In de recente pogingen de geschiedenis van de Nederlandse Zending in overzeese gebieden te beschrijven bleef Afrika tot nu toe buiten beeld. Reden: de Nederlandse zendingen en kerken die hier operationeel zijn, hebben niet aan de wieg van dit werk gestaan en doen dit werk vaak namens of samen met buitenlandse organen. Met de verschijning van dit boek van Ype Schaaf over literatuurarbeid in Afrika en vooral Kameroen blijkt deze voorstelling van zaken niet langer te kloppen. Inderdaad, het boek van Schaaf biedt een schitterend panorama van Nederlandse initiatieven en van de blijvende bemoeienis van Nederlanders met zendingszaken in Kameroen. Voor het eerst horen we hier hoe na de sluiting van de missionaire grenzen in Indonesië de Nederlands Hervormde zendingssecretarissen S.C. van Randwijck en F.C. van der Horst in 1961 op zoek gingen naar nieuwe arbeidsvelden. Schaaf bericht met name over hun trektocht door Kameroen. Een belangrijk moment vormt de samenwerkingsovereenkomst met de Evangelische Kerk van Kameroen bij monde van haar algemeen secretaris Jean Kotto. Schaaf vermeldt ook hoe deze reus uit de recente Afrikaanse kerkgeschiedenis door Koningin Juliana ontvangen werd. Ook onderstreept hij dat met hem plannen werden gesmeed om literatuurwerk op te zetten voor alle kerken in Kameroen en in heel francofoon Afrika.

Dit project sloot nauw aan bij het werk van het Bijbelgenootschap, waarvoor Schaaf zelf van 1959 tot 1963 af in Kameroen werkzaam was. Door de revolutionaire geest van die tijd kreeg juist dit bijbelwerk diepe wortels in het bewustzijn van de kerken. Vandaar dat de geschiedenis over feiten en personen van het CLE (Centre de Littérature Evangélique) min of meer samenvalt met de recente kerkgeschiedenis van Kameroen. Niet dat daar niet meer en breder over geschreven zou kunnen worden dan Schaaf hier doet. Maar de auteur biedt wel heldere historische overzichten en verassende inkijkjes in het reilen en zeilen van de kerk in Kameroen. Bovendien straalt het boek warmte uit voor de mensen en de kerk van Afrika.

Wel is het jammer dat het boek geen overzicht en evaluatie bevat van de literatuur die vanaf 1963 door het CLE is uitgegeven en de receptie van de boeken bij het Afrikaanse lezerspubliek. Vooral de betekenis van christelijke en theologische uitgaven voor de eigen Afrikaanse context blijft wat onderbelicht. Overigens is zo'n onderzoek eerder gezegd dan gedaan. Waarschijnlijk zijn de

precieze gegevens daaromtrent niet zo gemakkelijk te achterhalen. Zou een missionaire onderzoekinstelling als het IIMO in Utrecht zich daar eens mee bezig kunnen houden?

Jaap van Slageren

C. David Harley, *Missionary Training. The History of All Nations Christian College and its Predecessors (1911-1981)* [=MISSION] (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000), 251 p., ISBN 90 239 0702 7, f 45,00.

This Utrecht University dissertation describes the development of three English evangelical bible colleges which in 1971 merged into All Nations Christian College. Harley, a former principal of the college, focuses especially on the developments in the curriculum and the theological outlook of this missionary training institution. Dutch missions which use All Nations for the training of missionary candidates are the Gereformeerde Zendingsbond and even the Dutch branch of Interserve, although its office is located in the same building as De Wittenberg, one of the Dutch evangelical bible schools. I hope this study inspires to write the history of the many evangelical Dutch bible schools and their relevance for Dutch missions.

Guus Boone

L. Vogelaar, *Een gedenksteen opgericht. Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika* (Den Hertog: Houten, 1998), 315 pp., ISBN 90 331 1199 3, f 44,90.

C.M. Kwantes, *Genade en eer. Uit het leven van ds. W.F. Laman* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1998), 240 pp., ISBN 90 6140 563 7, f 39,90.

De zogenaamde kleine kerkgeschiedenis van de vele gereformeerde kerkgenootschappen krijgt in Nederland veel aandacht. De geschiedenis van hun emigranten naar Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland is echter nog grotendeels terra incognita, zeker binnen de academische geschiedschrijving. Om deze reden mag dit voor een breed publiek geschreven boek van Vogelaar over de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika (Netherlands Reformed Congregations) als een belangrijke bijdrage gezien worden, hoewel de gebruikelijke minpunten van het genre als weinig analyse van de achtergronden, concentratie op belangrijke kerkelijke personen en een zekere neiging tot hagiografie ook hier duidelijk aanwezig zijn. Daarentegen geeft het naar de Tale Kanaäns neigende taalgebruik wel weer een goed beeld van de sfeer in de

bevindelijke emigrantencultuur en maakt de persoonlijke invalshoek met de nodige anekdotes het verhaal zeer leesbaar. Een verhaal als dat over de zestienjarige Gerrit Jan Wolbers die over de hoofden van de toeschouwers werd doorgegeven omdat hij anders het spreekgestoelte op de gezelschappen (religieuze bijeenkomsten) niet kon bereiken, wordt zo gelukkig aan de vergetelheid ontrukkt.

Positief is dat Vogelaar de complexe voorgeschiedenis van de Noord-Amerikaanse Gereformeerde Gemeenten en de vele contacten met andere kerkgenootschappen en gemeenten van orthodox-gereformeerd karakter uitvoerig behandelt. Daardoor bevat het boek veel gegevens die ook voor de geschiedschrijving van andere kerken van belang zijn. Kortom, een echte aanrader voor de liefhebbers van de kerkgeschiedenis.

Tot hetzelfde genre als het boek van Vogelaar behoort de biografie van de Christelijk-Gereformeerde predikant Laman. Zijn laatste gemeente was van 1956-1964 de Free Reformed Church in het Canadese Hamilton. Hier was Laman betrokken bij het samengaan van de Old Christian Reformed Church, een behoudende afsplitsing van de Christian Reformed Church, en de Free Christian Reformed Church of Canada die was opgericht door naoorlogse Christelijk-Gereformeerde emigranten uit Nederland. Samen vormden zij de Free Christian Reformed Churches of Canada and U.S.A. Momenteel vormen zij onder de naam Free Reformed Churches of North America de Amerikaanse zusterkerken van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland.

Guus Boone

Robert P. Swierenga, *Faith and Family. Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920* (New York: Holmes & Meier, 2000), xx, 362 pp., ISBN 0 8419 1319 6, \$ 40,-.

Robert Swierenga is one of the most outstanding historians of Dutch emigration to the United States. *Faith and Family* is a collection of his most important essays and articles which have appeared in a number of journals and books. Some articles have been modified and together give an excellent introduction to the main aspects of Dutch migration. The themes of the book are immigration patterns, religion, work, politics and statistics. The book concludes with a survey of the main sources for migration studies and a bibliographical essay of books and articles on the subject.

Swierenga's strength lies in the vast amount of statistical material he has collected, and in his interest in the influence of religion on the emigration and the lives of the Dutch Americans. Although he is best known for his publications on the reformed migrant communities in Michigan and Iowa, Swierenga

has also written on the migration of Dutch Jews and Roman Catholics. His conclusion is that these latter groups tended to Americanize faster than the reformed Christians. This was not only the case in the farming towns, but also in large cities as Chicago and Cleveland. The reformed migrants founded their own churches which conserved the Dutch language and identity, while the others became part of larger non-national religious institutions. In summary, this book is definitely a must for every student of Dutch migration to the United States.

Guus Boone

Elton J. Bruins & Robert P. Swierenga, *Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century. The Pillar Church Sesquicentennial Lectures* [=Historical Series of the Reformed Church in America 32] (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1999), xviii, 158 pp., ISBN 0 8028 4709 9, \$ 12,95.

Keetie E. Sluyterman, *Kerk in de City. 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen* (Hilversum: Verloren, 2000), 144 pp., ISBN 90 6550 609 8, f 35,-.

De oudste nog bestaande Nederlandse protestantse kerk is zonder twijfel de gemeente Austin Friars in Londen. Na een begin als gemeente van voornamelijk vluchtelingen, werd zij na het begin van de Nederlandse opstand het godsdienstig centrum voor de Nederlandse kooplieden in Londen. Handelskerken hebben een ander karakter dan de typische emigrantenkerken. Kenmerken de laatste zich meestal door een zeker theologisch conservatisme als uiting van de wens om in de nieuwe omgeving in ieder geval het oude geloof vast te houden, handelskerken houden min of meer gelijke tred met de ontwikkelingen in Nederland. Naast de veelvuldige contacten met het moederland – zeker voor de naoorlogse Londense gemeente geen probleem – speelt hierbij ook de stedelijke herkomst van de meeste gemeenteleden, in tegenstelling tot de emigrerende plattelanders, een rol.

Omdat met name over de eerste jaren van de als handelskerk in stand gebleven Nederlandse vluchtelingengemeente al het nodige is geschreven, concentreert Sluyterman zich met name op de naoorlogse periode. De hoogtijperiode was echter de Tweede Wereldoorlog zelf, toen de kerk de thuisbasis vormde voor vele vluchtelingen en Engelandvaarders. Koningin Wilhelmina was wel de bekendste bezoeker. Na de oorlog schonk zij haar in Londen gekochte bijbeltje aan de gemeente als dank voor de ondervonden steun in de oorlogsjaren.

Na de oorlog werd de gemeente weer beperkt tot de Nederlandse kolonie in Londen en directe omgeving. Het kerkbezoek van de verspreid wonende leden was niet fameus. Naast het herstel van het kerkgebouw werd in de eerste jaren veel aandacht besteed aan het bereiken van geïsoleerd levende groepen Nederlanders: jongeren, die voor korte tijd werkten als au-pair of hun carrière begonnen bij één van de bedrijven in de City; huismoeders in de voorsteden en zeelui.

De gemeente kenmerkte zich door een oecumenische houding en viel onder geen enkel Nederlands kerkgenootschap. Doopsgezinden, Hervormden, Remonstranten en Gereformeerden waren allen welkom, al kozen de laatsten – juist om deze reden? – tot 1979 voor een eigen gemeente. Vanaf 1965 kreeg men ook in Londen te maken met de effecten van de secularisatie, de seksuele revolutie en de toenemende urbanisatie die ervoor zorgde dat de toch al geringe sociale cohesie van de Nederlandse gemeenschap nog minder werd. In de jaren tachtig en negentig nam deze trend verder toe. Gevolg is dat terecht in dit gedenkboek veel aandacht wordt besteed aan activiteiten die tot doel hebben de contacten tussen de gemeenteleden te bevorderen, zoals het veel gewaardeerde koffiedrinken na kerktijd en de door-de-weekse activiteiten voor de zakenwereld. Men is kerk in de City of niet. Dat Austin Friars nog steeds een echte handelskerk is, blijkt bovendien uit het feit dat het boek gesponsord is door de Londense vestiging van een bekende Nederlandse bank.

Guus Boone

Scott Hoezee & Christopher H. Meehan, *Flourishing in the Land, A Hundred-Year History of Christian Reformed Missions in North America* (Grand Rapids: Christian Reformed Home Missions/Grand Rapids: Eerdmans, 1996), xiv, 214 pp., ISBN 0 8028 3795 6, \$ 29,95.

Th. van den End & H. van 't Veld (red.), *Met het Woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingbond van 1901-2001* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001), 384 pp., ISBN 90 239 0733 7, f 29,50.

In 1901 werd de Gereformeerde Zendingbond opgericht, vijf jaar voor de met deze organisatie verwante Gereformeerde Bond, een bundeling van personen en gemeenten die zich aan de reformatorische belijdenisgeschriften gebonden wisten en zich oriënteerden op de werken van auteurs uit de nadere reformatie. Dit erfgoed wilden zij handhaven en doorgeven binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Door dit laatste streven onderscheidden zij zich van de aanhangers van Abraham Kuiper die zich organiseerden binnen de Gereformeerde Kerken. Het ontstaan van deze kerken in 1892 gaf de stoot tot

het organiseren van de GZB. Tot dan toe had de Gereformeerde stroming binnen de Nederlandse Hervormde Kerk de zendingsarbeid van de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging gesteund. Dat werd – uitgaande van het principe dat zending de taak van de kerk zelf is en niet van particulieren – in 1894 echter geïncorporeerd binnen het Zendingsdeputaatschap van de Gereformeerde Kerken, samen met de activiteiten van de oude Christelijke Gereformeerde Kerk. De bestaande zendingsverenigingen voldeden niet aan de confessionele eisen van de Gereformeerden binnen de Hervormde kerk, zodat zij zonder eigen zendingswerk zaten.

In dit gedenkboek, voornamelijk geschreven door medewerkers en oud-medewerkers van de GZB, wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van deze honderdjarige.

Na de start in 1901 kwam het werk maar langzaam op gang door een gering aanbod van kandidaat-zendingsarbeiders en een lijdelijke benadering van de zending bij veel gemeenten. Een sterk beklemtonen van de leer van de uitverkiezing leidde bij veel mensen tot de opvatting dat het te activistisch was om zelf zendingsarbeid te beginnen en dat het maar beter was om "Gods water over Gods akker te laten lopen". Deze houding veranderde in de loop van de tijd, wat samenhang met de toenemende theologische oriëntatie binnen de Gereformeerde Bond op de reformatie ten koste van het gereformeerde piëtisme. In 1913 kon de eerste zendeling worden uitgezonden naar het Torajagebied in Nederlands-Indië. In de jaren tot aan de Tweede Wereldoorlog werd hier gebouwd aan een zelfstandige kerk, die echter pas in 1947 officieel tot stand kwam. Toen na de onafhankelijkheid van Indonesië de betrekkingen tussen Nederland en de voormalige kolonie tot een dieptepunt daalden en er geen visa meer werden verstrekt voor zendingsarbeiders, vond de GZB een nieuw arbeidsveld in Kenia. Hier kreeg men te maken met een kleine gemeenschap die ontstaan was uit de arbeid van een Zuid-Afrikaanse gereformeerde kerk. Dit werkgebied werd in de loop van de jaren uitgebreid met andere regio's binnen Kenia en later ook andere Afrikaanse landen. Vanaf 1976 werd er bovendien gewerkt in Latijns-Amerika. De laatste jaren is het aantal landen waar de GZB zendingsarbeiders heeft explosief toegenomen door een wijziging in werkwijze. Tegenwoordig worden regelmatig individuele werkers uitgezonden – vaak in samenwerking met andere kerken en organisaties – in plaats van de oude methode, waarbij binnen een geografisch beperkt gebied een relatief groot aantal zendingsarbeiders in een grote variëteit aan functies werkzaam was.

Met deze constatering zijn we bij een kernthema van het boek aangekomen. Hoe valt de eigen theologische en missiologische positie van de GZB te karakteriseren. In de begintijd pendelde men heen en weer tussen de ethische zendingsmethode die haar bekendste vertegenwoordiger had in Albert C. Kruyt, werkzaam in het Poso-gebied, en de gereformeerde werkwijze die vooral

gericht was op kerkplanting en de opbouw van een zelfstandige kerk. Van Kruyt en de zijnen leerde de GZB dat het belangrijk was om de christelijke gemeenschap hecht te verankeren in de volksgemeenschap waaronder men werkte en dat men rekening moest houden met de bestaande religieuze en culturele situatie. Het gevolg van deze werkwijze was echter dat de bekeerlingen min of meer met hun rug naar de moderne, westerse cultuur van de zendelingen werden geplaatst en dat de geleidelijkheid van het zendingswerk werd beklemtoond. Bij de GZB werd deze trend echter ingeperkt door de gereformeerde inbreng die de zelfstandigheid van de autochtone christenen beklemtoonde. Hierdoor waren er binnen de GZB bijvoorbeeld weinig bezwaren tegen het geven van onderwijs in het Nederlands aan de Toraja's.

Dit gegeven lijkt niet te stroken met de stelling van Van den End dat de GZB zich niet beschouwde als brenger van de westerse, "christelijke" beschaving omdat deze term in de stukken nauwelijks voorkomt en dan meestal nog in negatieve zin (88). Mijns inziens is het in dit verband verhelderend om er op te wijzen dat het begrip "beschaving" op verschillende manieren functioneert in de missiologische discussie. In de eerste plaats betreft dit de zendingsmethode. "Beschaven" staat in dat geval tegenover "bekeren", en suggereert dat christen worden een geleidelijk proces is en minder een radicale breuk met het heidense verleden. Dit laatste standpunt wordt door de GZB ingenomen en zorgt voor een negatieve beoordeling van zogenaamde "beschavingsarbeid", die de verdorvenheid van de heidense godsdiensten onvoldoende serieus zou nemen. In een andere discussie verwijst de term "beschaving" naar de polariteit tussen westerse en niet-westerse cultuur, waarbij de westerse cultuur als de meest beschaafde cultuur geldt. Op dit terrein is de GZB veel minder tegen beschavingsarbeid, mits de overdracht van de westerse cultuur, normen en waarden geen doel op zich vormt. Doordat bekering voor hen een radicale breuk met het heidendom is, kunnen de zendelingen van de GZB en de zending van de Gereformeerde Kerken sneller "moderne" verworvenheden op het zendingsveld inzetten dan hun collega's die een meer geleidelijke ontwikkeling voorstaan. Zo kan dus de paradox ontstaan dat het afwijzen van beschaving de introductie van beschaving vergemakkelijkt.

De vraag naar de verhouding tussen christelijk geloof en westerse (materiële) cultuur komt regelmatig terug in het boek. Hoe gecompliceerd deze ligt blijkt wel uit het feit dat in het gedeelte over Kenia met blijdschap wordt geconstateerd dat men niet meer de topzware "comprehensive approach" hanteert (123, 136) en zich weer vooral richt op de kerntaak van - Woordverkondiging, terwijl de schrijvers over Latijns-Amerika uitvoerig ingaan op de economische vraagstukken binnen dat continent. Ook het laatste beleidsplan "Heel de wereld" kiest voor een benadering waarin naast prediking en onderwijs ook medisch en sociaal werk als aspecten van de zendingsarbeid worden beschouwd. Het zal waarschijnlijk wel vooral een kwestie van de juiste

maat houden zijn. In die zin ontkomt ook de GZB niet aan een geleidelijke introductie van de verworvenheden van de westerse beschaving op het zendingsveld.

In het gedeelte over de GZB in Nederland mis ik een analyse van de ontwikkeling van de zendingsorganisatie tegen de achtergrond van de veranderingen in kerk en samenleving. De auteurs beperken zich voornamelijk tot de opbouw van de GZB-organisatie, de contacten met andere zendingsinstellingen en de wisselingen in opmaak en inhoud van het "huisblad" van de GZB *Alle den Volcke*, nu verschijnend als *Alle Volken*. Over de effecten van de theologische verschuivingen binnen Gereformeerde Bonds-kringen vernemen we weinig, behalve het al genoemde verdwijnen van een meer lijdelijke theologie die het zendingsbewustzijn zou stimuleren. De toenemende integratie van de Nederlandse samenleving en de mondialisering, waardoor ook de traditionele, lokalistische plattelandsgemeenschappen, waar de GZB de meeste aanhang heeft, meer bekend raakten met de wereld buiten Europa lijken me in dit verband van groter belang te zijn geweest. Dit wordt onderstreept door het feit dat de lijdelijke rechterflank van de Gereformeerde Bond, die zich zelfstandig organiseert rond het blad *Het gekrookte riet*, samen met enkele andere kerken, die de uitverkiezingsleer centraal stellen in de prediking, niet voor de GZB kiest, maar het zendingswerk van een ultra-calvinistische Schotse kerk steunt. Een onderzoek naar bijvoorbeeld eventuele verschuivingen in motivatie bij de zendingsarbeiders zou aan een bredere analyse een goede bijdrag kunnen leveren. Wanneer echter een organisatie zelf zoveel materiaal levert om een boek van bijna 400 bladzijden met boeiend materiaal te vullen, is het niet geheel onbegrijpelijk dat bredere verbanden wat (te?) ver naar de achtergrond verdwijnen. Het boek is rijkelijk voorzien van foto's - maar ondanks ruim 30 jaar zendingsarbeid geen portret van Th. van den End - en bevat naast lijsten van alle bestuurders en medewerkers een plezierig zakenregister.

Guus Boone

M.T.N. Govaars-Tjia, *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942* (Afferden: De Vijver, 1999), 299 pp., f 49,50. ISBN 90 76224 137.

Dit boek is als dissertatie verdedigd aan de faculteit der sociale wetenschappen van de Universiteit Leiden. Van de auteur wordt op de titelpagina vermeld dat zij is geboren te Padang in 1922 (!). Het curriculum vitae op p. 299 vermeldt, dat zij, alvorens met dit proefschrift te beginnen, het doctoraal

Kunstgeschiedenis van Oost-Azië behaalde aan de UVA, dat in de Sinologie te Leden en dat in de Wijsbegeerte eveneens te Leiden.

Hoofdtthema van het boek is de geschiedenis van het door het Nederlands-Indische gouvernement verzorgde onderwijs voor Chinezen, waarvan de Hollands-Chinese Scholen de ruggengraat vormden. Het gouvernement ging pas laat (1908) tot de oprichting van dit schooltype over, en ook toen eigenlijk alleen met het doel de Chinees-nationale beweging te bestrijden die omstreeks de eeuwwisseling in Nederlands-Indië was opgekomen. De hoofdstukken waarin de geschiedenis van het gouvernementsonderwijs wordt beschreven (4-7), worden dan ook voorafgegaan en gevolgd door een waarin het gaat om de (neo-) Chinese beweging, haar geschiedenis en haar streven naar resinificatie. Voor de lezers van dit tijdschrift is het in het bijzonder interessant te lezen dat onder de oprichters van de Tiong Hoa Hwe Koan, de nationaal-chinese schoolvereniging, in 1900 zich enkele leerlingen van zendelingen bevonden. Zowel de president van de THHK, Phoa Keng Hek, als de vice-president, Lie Kim Hok, was een oud-leerling van S. Coolsma, zendeling te Bogor (53). Onvermeld blijft echter dat er veel meer raakpunten waren tussen de neo-confuciaanse beweging en de zending. In Sukabumi was Yoe Tjai Siang (wiens naam in het boek niet wordt genoemd) een van de leiders. Hij gaf een krant uit, de *Li Po* (die weer wél wordt vermeld) en hij was de bezorger van de door mevr. Govaars op p. 242 genoemde Maleise vertaling van één van de Confuciaanse klassieken, n.l. 'De Grote Leer' (onder de titel *Peladjaran Besar*). Deze Yoe Tjai Siang was lid van de christelijke gemeente te Sukabumi. Hij zag Confucius als voorloper van Jezus, werd deswege onder tucht gesteld en (in 1907) uit de gemeente gestoten. Desondanks bleef hij zich beschouwen als Christen-ven-een hogere-orde. Maar niet alleen te Sukabumi waren Christenen actief in de neo-chinese beweging. Gangmaker te Indramayu was Theng Liang Eng, lid van de zendingsgemeente aldaar. Ook andere gemeenteleden, onder wie 'de oudste ambtsdragers', waren er, volgens de zendeling, nog niet genoeg van doordrongen 'dat Christus met Confucius niet samen kan gaan' (A. Vermeer aan Hb NZV, 21 maart en 25 april 1905, Archief Raad voor de Zending 14/15). Evenals Yoe Tjai Siang werd Theng Liang Eng uit het lidmatenregister geschrapt. Echter, toen de NZV een negatief standpunt innam tegenover de neo-confuciaanse beweging sprongen andere zendingen in het gat. De Methodisten, die in 1905 naar West-Java waren gekomen, knoopten banden aan met de THHK en deze accepteerde een Amerikaanse Methodistenzending, J.R. Denyes, als inspecteur-instructeur van haar scholen. De Methodisten, met hun internationale relaties, zorgden er ook voor dat christen-onderwijzers uit China werden aangetrokken. Ook de Adventisten hadden voeling met de Chinese schoolvereniging.

Dat THHK en Methodisten elkaar vonden, terwijl de verhouding met de NZV gespannen bleef, behoeft niet te verbazen. Het Maleis en het Nederlands van de

NZV-scholen sloot de Chinezen op binnen Nederlands-Indië, terwijl het Engels dat de Methodisten konden bieden de wereld van de Overseas Chinese voor hen opende. Bovendien werkten de Methodisten ook in China zelf en hadden zij dus banden met het Chinese moederland. Tussen de totok-Chinezen, d.w.z. de Christenen onder hen, en de NZV kwam het nooit meer helemaal goed. Eerstgenoemden kwamen grotendeels terecht in andere kerken dan de vanuit de NZV-gemeenten gestichte Gereja Kristen Indonesia Jabar. En voorzover zij zich bij deze kerk aansloten (Manggabesar) bleven zij een groep vormen met een eigen identiteit.

Uiteindelijk waren noch de neo-chinese beweging noch de Methodistenzending succesvol. De laatste trok zich in 1928 alweer van Java terug, terwijl het gouvernement erin slaagde de Chinese beweging in de marge te drukken. De Hollands-Chinese scholen, waarvan een aantal door de zending of door christelijke schoolverenigingen werd geëxploiteerd, waren een doorslaand succes, en de grote meerderheid van de Chinezen in Nederlands-Indië zocht in de laatste decennia van de koloniale periode haar identiteit in Indië en niet in het moederland. Het boek van Govaars is een boeiend relaas over de opkomst en de neergang van de THHK. Over de relaties tussen neo-confucianisme en christendom op Java zal hopelijk nog eens een afzonderlijke studie verschijnen.

Th. van den End

Mededelingen

Towards A New Age of Partnership (TANAP) A Dutch-Asian-South-African Historical Project¹

Nowadays, transnational companies or 'multinationals' are dominating large parts of the world economy. It is said that some of these companies are even more powerful than many national states. However, the growth of multinationals is not an exclusively twentieth-century phenomenon. In the seventeenth and eighteenth centuries the Netherlands-based Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) had many of the features which now are considered typical of a transnational company. It operated in a large part of the world, it dominated a sizeable chunk of the world's economy, and its military power eclipsed that of a good number of states. Its field of operations was even wider than that of modern multinationals: it acted as a state, administrating ever vaster territories, concluding treaties, recruiting troops and equipping fleets, declaring war and making peace. Its importance can be illustrated by a few numbers. Between 1602 and 1796 the VOC operated 4,785 ships and sent almost a million Europeans to Asia. By contrast, between 1500 and 1795 all other European countries (including England) combined sent 882.412 persons to Asia, and the total number of ships operated by the VOC's nearest competitor, the English/British East India Company amounted to 2.690, which carried merely a fifth of the 2.5 million tons of Asian trade goods brought to Europe on board VOC vessels.

Unlike some modern transnationals, the VOC was administrated from a central point, at least overseas. Consequently, copies of documents concerning transactions concluded locally had to be sent to the central administration in Batavia (present day Jakarta), while in turn a constant flow of directives went out from the centre to the local trading posts. Up to a point the same was true for the relation between the VOC settlements overseas and the central administration in the Netherlands. All those records were kept in archives in a number of towns in the Netherlands, in the great fort-towns of Batavia and Colombo, and in a number of lesser settlements. Of course many of the original VOC records have disappeared forever. Nevertheless, 25 million pages of historical records, over 4,000 shelf meters, still remain.

Over the last few decades, the VOC archives around the world have gained growing recognition from governments, NGO's and top research institutions as a vital historical source. At a conference held in the Netherlands in December 1998 prominent scholars, archivists, and UNESCO delegates underscored the

1 This contribution summarizes a text written by dr Hendrik E. Niemeijer on behalf of the TANAP Program.

global importance of the VOC records by pledging individual and institutional support for a program of cooperative training and research that became known as *Toward A New Age of Partnership (TANAP)*. TANAP fits within the UNESCO's Memory of the World program, while the Netherlands National Commission for UNESCO intends to have the worldwide VOC archival collections entered into the prestigious UNESCO International Memory of the World Register.

The TANAP Archival Program

In a more strict sense, TANAP includes two programs. One of these is the Archival Program. As has been stated before, the remaining VOC archives include 25 million pages of historical records, over 4,000 shelf meters. One third of these are being kept in the Netherlands, two thirds abroad. The most important location is the National Archive of the Republic of Indonesia, in Jakarta, with 1,800 meters. But VOC records are also to be found in Cape Town, Colombo, Chennai (Tamil Nadu, India), and other places in Asia. Most of these papers were produced by locally-stationed Company officials, but many also originated from the people with whom they traded: kings and noblemen, traders and middlemen, shippers and shahbandars (harbour masters). Consequently, the VOC archives shed light on the history of such diverse countries as the Republic of South Africa (and southern Africa in general), Yemen, Persia, India, Sri Lanka, Burma, Thailand, Cambodia, Vietnam, Indonesia, Taiwan, China, and Japan. Of course the first discipline to benefit from the study of those records is the history of trade itself. But as a multi-trading company like the VOC had 'to dance to the tune of the market', its documents reflect the history of the societies in the midst of which it was operating from a political, social, cultural and even religious point of view. It is vital that this source material be preserved for future generations of scholars. However, they are threatened by the ravages of time and climate and endangered by inadequate storage conditions or overuse. Preservation of these irreplaceable records is one of TANAP's chief ambitions. But preservation is only a means to an end, that of continued and improved access. A range of new archival projects and programs have been launched under the auspices of TANAP, including human resource training, improvement of finding aids, integration of digital databases, etc. The National Archives of the Netherlands in The Hague is therefore coordinating its own efforts with all the archives in Asia, Africa and Europe that hold records from the VOC.

The TANAP Research Program

The other program at TANAP's core is a research program for junior scholars. This research program is carried out under the auspices of the Research School for Asian, African and Amerindian Studies (CNWS) at Leiden University in the

Netherlands. Many of Leiden's internationally recognized areas of specialist knowledge have been brought together to make TANAP's research program a success. Moreover, Leiden University has outstanding Asian and Oriental library collections and an especially broad base of faculty expertise and other scholarly resources in Asian and African studies. However, the TANAP Research Program in the Netherlands is a nationwide endeavour, involving experts from all major Dutch universities. A national team of scholars, the TANAP Program Committee, is responsible for the quality and progress of the program itself.

Within this framework, Fellowships are provided, especially to young Asian and African scholars, for Advanced Master and Ph.D. training. For the Advanced Master Program (AMP) twenty scholarships are offered to young, promising historians from Asia and Africa. The course includes a year of intensive language and historical training at Leiden University and the National Archives of the Netherlands. Instruction in paleography and historical methodology is part of the course. The whole culminates in a Ph.D. proposal by the student. A Masters degree in history or a related field is required for admission. From the AMP, a number of TANAP students will be eligible to embark upon Ph.D. research. Ph.D. candidates receive financial, technical and academic assistance from Leiden University and the expertise of faculty and staff in the Netherlands working under TANAP as well as of supervisors in their homeland. Also, a limited number of Ph.D. scholarships is offered to Dutch students, who will carry out their research in close cooperation with their Asian and African TANAP colleagues. These studies will result in a constant flow of innovative and illuminating new articles and books.

Organization

The TANAP program is funded by the Netherlands Departments of Foreign Affairs and Education, Culture and Science, the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO), the Netherlands UNESCO Commission, the National Archives of the Netherlands (ARA) and Leiden University. The Research Program is conducted by Leiden University, Research School of Asian, African and Amerindian Studies (CNWS), and coordinated by dr Hendrik E. Niemeijer. The Archives Program is conducted by the National Archives of the Netherlands and coordinated by dr Pieter Koenders. More information may be obtained from the TANAP website, <http://www.TANAP.net>.

Herinneringen aan Nederlands Nieuw-Guinea

Op 5 april 2001 was het 40 jaar geleden dat in het toenmalige Nederlands Nieuw-Guinea de Nieuw-Guinea Raad werd geïnstalleerd. De Papoea's waren hierin sterk vertegenwoordigd. De oprichting van de Raad was bedoeld als een stap op weg in de ontwikkeling van het Papoealand en -volk. Dit gebeurde in de tijd dat het gebied nog onder Nederlands koloniaal gezag stond. De Nederlanders die er toen verbleven moesten een jaar later onverwachts snel het veld ruimen en terugkeren naar het natte, koude vaderland.

Aan die speciale periode in wat nu de provincie Papua (Indonesië) heet, denken de meesten met weemoed en teleurstelling terug. Is het daardoor dat de tastbare herinneringen uit die tijd met veel liefde zijn bewaard; herinneringen die voortleven in houtsnijwerk, in boeken, tijdschriften, foto-, film- en geluidsopnamen, maar ook in oude rapporten, dagboeken en andere aantekeningen?

Velen die in Nieuw-Guinea verbleven, of later in Irian Jaya, zijn inmiddels gepensioneerd en kleiner gaan wonen of overwegen dat. De gedachte wat straks te doen met de herinneringen aan toen speelt af en toe door het hoofd. Kinderen of familie zijn immers niet altijd in staat de collecties in hun geheel te bewaren.

Papua Cultureel Erfgoed

Aan de andere kant zien de Papua's in de provincie Papua (zoals Irian Jaya tegenwoordig heet) en hier in Nederland, dat in deze tijd vol snelle veranderingen hun oude gewoonten, gebruiken en kennis van de geschiedenis en cultuur verloren gaan. Zij ervaren dat als een bedreiging van hun identiteit. Onder hen groeit ook het besef dat er in Nederland nog een rijkdom aan voorwerpen en documenten over hun natuur, cultuur en geschiedenis aanwezig is. De Papua's zijn die rijkdom gaan beschouwen als een deel van hun cultureel erfgoed. Zij willen graag dat dit erfgoed behouden blijft en dat de toegankelijkheid via officiële instanties geregeld wordt, en later mogelijk ook het beheer ervan in Papua zelf gebeurt.

Oprichting van ComPaCe: Commissie Papua Cultureel Erfgoed

Op de hoogte zijnde van deze twee wensen is door een groep mensen besloten om zich te bekommeren over het in Nederland aanwezige Papua Cultureel Erfgoed. Dit initiatief wordt breed gedragen door oud-bestuurders, wetenschappers, museumconservatoren, Papua's en anderen die zich bij de Papua-zaak betrokken voelen. Zij noemen zich Commissie Papua Cultureel Erfgoed: ComPaCe.

De commissie is bezig zich te organiseren en zoekt momenteel naar de meest geschikte vorm waarin bovenstaande wensen en belangen verenigd kunnen

worden. Dit schrijven wij begin april 2001, wanneer u dit tijdschrift ontvangt is hierover al weer meer bekend.

Het is dus ComPaCe's doelstelling om het in Nederland aanwezig Papua cultureel erfgoed te inventariseren, bijeen te brengen, te beheren en dan voor Papua's toegankelijk te maken. In de eerste instantie voor de mensen in Nederland, en vervolgens via moderne technologieën als internet voor de rest van de wereld, dus ook voor de Papua's overzee. Voor het verwezenlijken van die doelstelling werkt ComPaCe nauw samen met de volkenkundige musea en universiteiten en werkt zij mee aan de oprichting van een Papua Cultuur en Kenniscentrum in ons land. Ook steunt ComPaCe het initiatief tot de oprichting van een Papua Cultuur en Ontmoetingscentrum (Papuahuis). Een zo nauw mogelijke samenwerking met universiteiten en musea in Papua staat eveneens hoog in het vaandel.

Wie zich aangetrokken voelt tot het initiatief van ComPaCe en een bijdrage wil leveren aan het verwezenlijken van de doelstelling, nodigen wij uit contact op te nemen met

Zachi Sawor (0317- 414 465 / z.sawor@hetnet.nl) of
Sjoerd Jaarsma (035 - 628 0866 / s.r.jaarsma@hccnet.nl) of
met een van de andere leden van ComPaCe, hieronder genoemd.

Bij hen kunt u terecht met uw vragen over ComPaCe, en meteen bespreken hoe u mee kunt werken aan ComPaCe's doelstelling om die goede herinneringen als Papua Cultureel Erfgoed te behouden. U kunt ons natuurlijk ook schrijven:
ComPaCe: p/a Beethovenlaan 6, 1217 CJ Hilversum.

Namens ComPaCe, Ineke de Vries 10/04/2001.

Commissieleden van ComPaCe:

Prof. dr J.W. Schoorl

drs F.M. Cowan

A.F.J. Marey

Z. Sawor

mevr. B. Carels

H. Kamma

mevr. drs D. van Oosterhout

dr J. Timmer

R. Smeele

dr S.R. Jaarsma

mevr. drs I. de Vries

Mededelingen uit de Werkgroep

In het afgelopen halfjaar deed de Werkgroep enige malen van zich vernemen. De eerste maal was op 18 februari, toen in (een zaal van) de Jacobikerk te Utrecht het nieuwe boek van ds Ype Schaaf werd gepresenteerd: *Verteren op eigen wijze. De communicatie van het Evangelie in Franssprekend Afrika en de rol daarbij van de uitgeverij CLE*. Schaaf werd in 1959 door het Nederlands Bijbelgenootschap naar Kameroen gestuurd om daar en in Gabon de bijbelverspreiding, -productie en -vertaling te organiseren, een Kameroense staf op te leiden en een Kameroens bijbelgenootschap op te richten. Ter plaatse bleek echter dat eigenlijk geen Franstalige christelijke literatuur bestond. Daarom richtte Schaaf de uitgeverij Centre de Littérature Évangélique (CLE) op. Schaaf zelf moest na betrekkelijk korte tijd alweer terug naar Nederland, maar de uitgeverij bestaat nog steeds en heeft al een zeer afwisselende geschiedenis achter de rug. Het verhaal van de oprichting en de geschiedenis van de CLE wordt in dit boek op zeer boeiende wijze verteld. Het boek werd aangeboden aan ds Sytze van der Werf, die destijds het distributieapparaat van CLE heeft opgezet. Dr Jaap van Slageren, auteur van een Franstalige dissertatie over de geschiedenis van de Evangelische Kerk van Kameroen, leverde vervolgens commentaar. De bijeenkomst was mede georganiseerd door het Missiologisch Werkverband, maar was in zoverre een aangelegenheid van de Werkgroep dat het boek is verschenen als nummer 5 in de Kleine Reeks van WZOK.

Op 6 april werd opnieuw een evenement gehouden in combinatie met een andere instelling, namelijk de Theologische Universiteit Kampen. Dr H. Reenders, lid van de redactie van DZOK, nam afscheid als universitair docent. Tevens echter werd zijn laatste boek gepresenteerd, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*. In zijn afscheidscollege ging dr Reenders in op enkele aspecten van het zendingswerk (zie de tekst elders in dit nummer). Vervolgens leverden prof. dr P.N. Holtrop, prof. dr J.W. Schoorl en dr A. Hoekema commentaar op de publicatie en haar onderwerp. Ook deze bijdragen zijn in dit nummer afgedrukt. Het boek van dr Reenders is verschenen als nummer 5 in de Grote Reeks van de WZOK. Het is verkrijgbaar via de boekhandel (uitgever Boekencentrum, ISBN-nummer 90 239 0862 7), maar ook aan de ThUK te Kampen.

Allerlei werk dat met onze Werkgroep verband houdt ging intussen door. Zo het Sint-Petersburgproject en het Molukkenproject. Dit laatste project verkeert nu in het stadium van afronding. Ook de Nederlandse aanwezigheid in Zweden gedurende de zeventiende eeuw werd in het onderzoek betrokken. Er wordt gewerkt aan een nieuw deel in de Kleine Reeks, namelijk een (Engelstalige) geschiedenis van het christendom op Nieuw-Guinea/Irian.

Personalia

J. Waerts (1943) is Diaken in de Nieuw-Apostolische Kerk, benevens archivaris en historicus van deze kerk.

Dr Hommo Reenders (1935), was van 1968 tot 1973 als missionair predikant verbonden aan de Chr. Kerk van Sumba en aan de Theologische Academie te Kupang (Indonesië). Hij is thans universitair docent kerkgeschiedenis aan de ThUK. Hij promoveerde met een dissertatie over Ottho Gerhard Heldring en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië (1991) en heeft zich gespecialiseerd in de geschiedenis van de zending. Dr Reenders is lid van de redactie van *DZOK*.

Dr A.G. Hoekema (1941) is docent aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam en UHD in de Afdeling Theologie en Religiestudies van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Dr J.W. Schoorl (1927) was van 1952 tot 1962 bestuursambtenaar op Nederlands Nieuw-Guinea. Vervolgens was hij hoogleraar ontwikkelingssociologie en antropologie aan de VU, Amsterdam. In 1988 ging hij met emeritaat. zijn meest recente publicaties betreffen o.m. het sultanaat Buton (Z.O.-Celebes, Indonesië).

Dr P.N. Holtrop (1943) was van 1977 tot 1982 docent in de kerkhistorische en oecumenische vakken aan de Sekolah Tinggi Theologia Indonesia Timur te Ujung Pandang (Makassar). Hij was predikant van de Gereformeerde Kerk van Amsterdam en is sinds 1987 als hoogleraar missiologie verbonden aan de Theologische Universiteit Kampen. Dr Holtrop is voorzitter van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 8000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding twenty-five pages, including footnotes and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or 7 for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905.

Inhoud

Voorwoord van de Redactie	1
J. Waerts	Apostelen op Java. De arbeid van de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de eenheid der Apostelen in Nederlands-Indië 2
H. Reenders	De doorwerking van de Gereformeerde zendingsbeginselen in de zending van de Gereformeerde Kerken in Midden-Java, 1894-1931 40
A. Hoekema	Gereformeerden en doopsgezinden in Midden-Java: enkele parallellen 56
J.W. Schoorl	"Boeiend, tragisch en dramatisch": een antropoloog over het werk van Reenders 62
P.N. Holtrop	Over het geboorte-uur van de Christelijke kerk in Midden-Java 67
Boekbesprekingen	Schaaf, <i>Verteren op eigen wijze, De communicatie van het Evangelie in Franssprekend Afrika en de rol daarbij van de uitgeverij CLE</i> (Van Slageren); Harley, <i>Missionary Training. The History of All Nations Christian College and its Predecessors (1911-1981)</i> (Boone); Vogelaar, <i>Een gedenksteen opgericht. Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika</i> (Boone); Kwantes, <i>Genade en eer. Uit het leven van ds. W.F. Laman</i> (Boone); Swierenga, <i>Faith and Family. Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920</i> (Boone); Bruins, <i>Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century. The Pillar Church Sesquicentennial Lectures</i> (Boone); Sluyterman, <i>Kerk in de City. 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen</i> (Boone); Hoezee, <i>Flourishing in the Land, A Hundred-Year History of Christian Reformed Missions in North America</i> (Boone); Van den End, <i>Met het Woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingbond van 1901-2001</i> (Boone); Govaars-Tjia, <i>Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942</i> (Van den End). 70
Mededelingen	80
Mededelingen uit de Werkgroep	85
Personalia	86